

НОВА УКРАЇНЬКА ШКОЛА

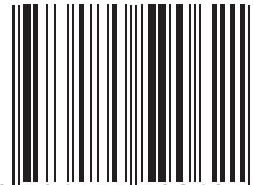
Олександр НАРОВЛЯНСЬКИЙ

ПРАВОЗНАВСТВО

9

ISBN 978-617-559-062-1

9 786175 590621 >

Конституція України

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Юридичні навчальні заклади України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. *м. Харків*

Юридичний факультет.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Національний університет
«Одеська юридична академія»

Юридичний факультет.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Національна академія
Служби безпеки України. *м. Київ*

Національна академія
внутрішніх справ. *м. Київ*

Харківський національний
університет внутрішніх справ

Університет державної фіскальної
служби України.
м. Ірпінь, Київська область

Олександр Наровлянський

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
«ГРАМОТА»
2026

УДК 34(175.3)
НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 27.01.2026 №110)*

Наровлянський О.
НЗ0 Правознавство : підручник для 9 кл. закл. загальн.
середн. освіти. Київ : Грамота, 2026. 136 с.

ISBN 978-617-559-062-1

Підручник відповідає Державному стандарту загальної середньої освіти та модельній навчальній програмі НУШ (*автори Наровлянський О. Д., Пузіков Д. О.*).

Видання ознайомить дев'ятикласників і дев'ятикласниць із сучасним станом українського законодавства, з правами, які має кожна людина, з тим, як їх захистити.

У підручнику подано нормативні акти станом на 01. 06. 2025 р.

УДК 34(075.3)

— інтерактивний електронний додаток до підручника.

ISBN 978-617-559-062-1

© Наровлянський О. Д., 2026
© Видавництво «Грамота», 2026

Сьогодні ви вперше відкриваєте підручник із нового для вас предмета «Правознавство». Це не зовсім звичайний навчальний предмет. Крокуючи сторінками підручника, працюючи на уроках, ви вчитиметеся правильно діяти в різноманітних життєвих ситуаціях, знаходити вихід у складних обставинах, у яких не можна обійтися без допомоги законів та органів держави.

- *Пригадайте, чи доводилося вам, вашим батькам, знайомим або друзям потрапляти в ситуації, коли необхідно знати закони нашої держави, потрібна була допомога правоохоронців чи інших державних органів.*
- *Чи треба, на вашу думку, знати закони в цих ситуаціях?*

Напевно, кожному / кожній із вас доводилося мати справу із законами, навіть не здогадуючись про це. Чи можете ви вже зараз стати власником / власницею цінного майна? Як улаштуватися на роботу? Яка тривалість робочого дня? Як діяти, якщо придбана річ виявилася неякісною? Як захиститися від насильства чи образи? Які правові наслідки має рішення залишити навчання та піти працювати в 9-му класі? Як потрібно поводитися, якщо вас затримала поліція? У реальних життєвих ситуаціях ви, можливо, уже ставили собі ці та подібні запитання, шукали вихід із таких ситуацій. На всі ці та на чимало інших запитань ви отримаєте відповіді під час вивчення цього предмета.

Основна мета навчального курсу «Правознавство» — не вивчити певні поняття чи норми правових актів, а навчитися діяти в різних життєвих ситуаціях, приймати правомірні рішення та реалізовувати їх. На уроках із правознавства ви будете використовувати різноманітні цікаві форми

роботи. Ви не лише слухатимете вчителя / учительку, а й висловлюватимете свою думку, обговорюватимете різноманітні ситуації та проблеми.

Щоб устигнути зробити все на уроці, необхідно навчитися правильно працювати. Отже, запам'ятайте правила під час застосування деяких форм роботи на уроці.

«Мозковий штурм». За його допомогою ви шукатимете рішення в певних ситуаціях, пропонуватимете своє бачення певних проблем.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.
2. Під час внесення пропозицій усі ідеї лише фіксують (на дошці, фліпчарті тощо), їх не можна критикувати й аналізувати.
3. Після завершення внесення пропозицій усі запропоновані думки й ідеї розглядають, аналізують і коментують.
4. Використовуючи аналіз (можливе коригування та систематизація пропозицій), визначте, на ваш погляд, правильне рішення.

Дискусія

1. Поважайте своїх опонентів та опоненток (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).
2. Уважно вислуховуйте й не перебивайте інших.
3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента / опонентки слабкі місця і, знайшовши, використайте їх під час доведення власної думки.
4. Продумайте свій виступ, чітко визначаєте аргументи, докази своєї правоти.
5. Будьте готові погодитися з аргументами опонентів / опоненток, якщо вони переконливі.

Робота в парах або в малих групах

1. Швидко, чітко й організовано виконуйте вказівки вчителя / учительки щодо об'єднання в групи або пари.
2. Під час роботи в малих групах розподіліть обов'язки, визначте, хто керуватиме роботою групи, хто слідкуватиме за часом. Бажано доручити комусь із членів групи фіксувати думки учасників / учасниць.
3. Обговорюючи проблему в малих групах чи в парах, не забувайте про інших, не заважайте їм занадто голосним обговоренням.
4. Обговоривши поставлені запитання, визначте, хто представлятиме вашу групу.
5. Не продовжуйте обговорення після завершення визначеного вчителем / учителькою часу. Уважно слухайте представників і представниць інших груп.

Розв'язання юридичних задач, аналіз ситуацій

1. Насамперед уважно ознайомтеся з умовами задачі, описом ситуації.
2. Усі обставини, подані в задачі, вважають такими, що відомі та безсумнівні.
3. Визначте обставини, які мають значення для розв'язання задачі (є юридично значущими).
4. Визначте, нормами якого нормативного акта вам потрібно користуватися, якою саме нормою.
5. Дайте відповідь на поставлені запитання, використовуючи визначені норми права.

Про те, як брати участь в інших формах роботи на уроках, ви дізнаєтеся пізніше від учителя / учительки.

На уроках висловлюйте свою думку незалежно від того, чи збігається вона з точкою зору інших, з тим, що написано в підручнику, адже сформулювати та захистити власну думку — одне з найважливіших умінь, яке ви маєте сформувати на уроках. Таке вміння є обов'язковим і для пересічного громадянина / пересічної громадянки, і для професіоналів-юристів.

Для того щоб виконати поставлені завдання, необхідно навчитися працювати на уроках, використовуючи цей підручник. Він має стати вашою своєрідною «зброєю» в оволодінні знаннями та вміннями.

- Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми виділені в підручнику **напівжирним шрифтом**.
- Визначення термінів і понять позначено піктограмою .
- Пояснювальний текст виділено *курсивом*.
- Витяги з документів і нормативних актів позначено піктограмою .
- Завдання підвищеної складності позначено зірочкою (*).

- Матеріал, що не призначений для запам'ятовування, з яким ви можете ознайомитися за бажанням, позначено піктограмою і подано на жовтому фоні.

- Цікаві факти з права позначено піктограмою і подано на рожевому фоні.

- Висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу подано на салатовому фоні.

- Завдання, які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал, подано наприкінці кожного розділу.

У роботі вам також допомагатиме електронний додаток. У ньому ви знайдете додатковий матеріал, що розширюватиме ваші знання. Він позначений . Цей матеріал необов'язковий для запам'ятовування, ви можете ознайомитися з ним за бажанням. Також в електронному додатку ви знайдете презентації, що допоможуть оволодіти навчальним матеріалом, а також інтерактивні завдання для перевірки ваших знань.

Вивчення правознавства неможливе без використання текстів законів чи інших нормативних актів, які регулюють життя нашого суспільства. Актуальну інформацію про них вам допоможе отримати всесвітня мережа «Інтернет».

Найнадійнішим джерелом є сайт парламенту нашої держави — Верховної Ради України, який можна знайти за адресою: rada.gov.ua. Зайшовши на сайт Верховної Ради України, натисніть кнопку «Законодавство» у верхньому рядку меню. Якщо вам треба знайти певний документ, натисніть у віконці кнопку «Пошук за реквізитами» — і ви побачите пошукову форму. Укажіть назву документа, якщо ви знаєте, інші пошукові елементи — орган, який прийняв документ, його вид (закон, указ, інструкція тощо), дату прийняття, номер.

Якщо ви хочете ознайомитися з документами, прийнятими останнім часом, натисніть кнопку «Надходження законодавства» — і ви побачите документи, які включено до цієї бази даних поточного дня.

За поданими QR-кодами чи посиланнями можна знайти подані сайти.

Сайт Верховної Ради
України

<http://rada.gov.ua>

Сайт Президента України

<http://www.president.gov.ua/>

Урядовий портал — сайт
Кабінету Міністрів України

<http://www.kmu.gov.ua/>

Сайт Міністерства освіти
і науки України

<http://mon.gov.ua/>

Розділ 1

Основи теорії держави та права

§ 1. Загальна характеристика держави

1. Причини виникнення держави.

- *Пригадайте з курсу історії, як було організоване первісне суспільство. Яку назву мав колектив первісних людей? Хто керував колективом? Чи завжди існувала держава?*

Первісні люди жили в племенах, разом добували їжу та захищалися від небезпек. Найдосвідченішого й найрозумнішого обирали вождем, якого всі знали, адже колектив людей був невеликим. Одноплемінники прислухалися до нього, виконували його накази. Для цього вождю не потрібно було вдаватися до насильства чи примусу, достатньо було особистого авторитету. Кожний член племені розумів, що саме спільна праця під керівництвом найдосвідченішого дасть змогу вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей виникла нерівність — з'явилися багаті та бідні, одні народи завойовували інші. Життя людей ускладнилося. На цьому етапі було вже недостатньо лише авторитету, адже не завжди члени великого колективу добре знали одне одного. У цей час людську громаду не завжди очолював найдостойніший, а інколи той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть силою. Щоб примусити виконувати свою волю, іноді треба було застосовувати насильство.

Крім того, керувати колективом, який суттєво збільшився, стало набагато складніше, ніж раніше. Необхідно було створити певний механізм, який виконував би ці складні завдання. Так виникла держава.

2. Поняття та ознаки держави.

- *Уявіть, що ви прибули в невідому країну й бажаєте визначити, чи можна її називати державою. Які ознаки держави? Для відповіді на це запитання пригадайте, як ви визначали поняття «держава», вивчаючи історію.*

Поняття «держава» — одне з основних у правознавстві.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює взаємини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

З'ясуймо, які ознаки властиві державі, що відрізняє її від інших людських утворень або суспільних об'єднань (див. *схему 1*).

Схема 1

Обов'язковим для кожної держави є **суверенітет**. Це означає, що вона здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові для виконання закони й розпорядження. Влада держави поширюється на всю територію країни та населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на її території. Зовнішній суверенітет держави виявляється в незалежності її від інших держав.

Суверенітет — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя та зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни незалежність отримали понад 100 територій. Станом на 2025 р. членами найбільшої та найавторитетнішої міжнародної організації — Організації Об'єднаних Націй (ООН) — є 193 країни, ще дві (Ватикан і Палестина) є країнами-спостерігачами.

Проте й тепер у світі ще існують території, які не мають суверенітету. ООН визначає 16 несамоврядних територій, що перебувають під управлінням інших держав. Це, зокрема, Бермудські острови, територія Монтсеррат, Фолклендські острови тощо.

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах, у забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З утворенням

держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада представляє інтереси насамперед окремої групи людей. **Поява відокремленого від суспільства державного апарату**, що здійснює лише управління державою та діє в інтересах певної частини суспільства, також є ознакою держави. Такий апарат називають *публічною владою*. З розвитком держави функції цього апарату дещо змінилися. Нині в багатьох країнах він діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте відокремлений державний апарат зберігається.

Щоб виконувати свої функції, держава повинна мати органи, які забезпечать реалізацію владних функцій, — *апарат примусу*. Це, зокрема, спеціальні «силові» структури — органи внутрішніх справ, служба безпеки, прокуратура тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — також ознака держави. Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. Ці норми дістали назву *право*¹, його наявність є обов'язковою ознакою держави. **Наявність системи права** — ще одна ознака держави.

До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Отже, ознакою держави є **поділ населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами**. У кожній державі існує **податкова система**, що організовує збирання податків, за рахунок яких фінансується держава.

Більшість держав мають **збройні сили**, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, захист від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також наявність **державних символів** — прапора, гімну, герба, іноді державного девізу. У більшості держав існує власна грошова система, визначена **державна мова**.

З історії українського права

Ярослав Мудрий (близько 978–1054) — великий князь київський (1019–1054), за князювання якого Русь досягла найвищого розвитку. У цей час було видано першу збірку правових норм «Руська правда».

За часів Ярослава Мудрого в Києві було створено одну з найбільших бібліотек того часу; збудовано Софійський собор, який зберігся і до сьогодні. Нині однією з нагород України є орден Князя Ярослава Мудрого.

Про державну владу ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

¹ Докладніше про право йтиметься далі.

3. Форма держави.

Нині у світі налічують майже 200 держав. Кожна з них неповторна. Однак різні держави мають певні спільні ознаки. Для того щоб класифікувати держави, визначати спільне й особливе в побудові й управлінні різних держав, використовують поняття «форма держави». Форма держави має три елементи: форму державного правління, форму державного (територіального) устрою та державно-правовий (політичний) режим (див. схему 2).

Схема 2

З історії українського права

Левицький Кость (1859–1941) — український юрист, громадський і державний діяч. Очолював товариство українських правників (м. Львів); у 1918 р. — Державний Секретаріат ЗУНР. Член уряду ЗУНР в еміграції (м. Відень). Вивчав проблеми історії держави та права, цивільного права.

Форма державного правління визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління. **Державний (територіальний) устрій** визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади. За державним устроєм виокремлюють прості, або унітарні (з латин. *unitas* — *єдність*) і складні держави. **Політичний (державний) режим** визначає методи, за допомогою яких здійснюють владу в державі, способи та засоби, що для цього використовують.

Політичних режимів багато. Їх поділяють на *демократичні* й *антидемократичні*. Більшість держав намагається забезпечувати панування демократії, діяти відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство.

За час своєї історії Україна входила до складу різних за своїм державним устроєм і формою правління держав. У XIX ст. територія сучасної України входила до складу Австро-Угорської та Російської імперій, які були абсолютними монархіями. Після 1917 р. західні землі України опинилися у складі Польщі, яка була унітарною державою, республікою. Інша частина України, що на той час мала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка, у 1922 р. ввійшла до складу новоутвореної федеративної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, у складі якої перебувала до 1991 р. — до проголошення незалежності України.

Демократія (з грецьк. *demokratia* — *влада народу*, *demos* — *народ*, *kratos* — *влада*) — форма державного режиму, за якого

державна влада здійснюється на основі рівноправної участі громадян / громадянок в управлінні державою, гарантоване дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини. У державах з антидемократичним режимом права та свободи людей суттєво обмежені, не гарантовані, відсутні справедливий суд, чесні вибори тощо.

Докладніше про форму держави ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

Одним із результатів розвитку суспільства є утворення держави. Вона має певні ознаки: відокремлену територію, державний апарат, зокрема органи примусу, податкову систему й систему права. Важливою ознакою держави є її суверенітет.

З давніх-давен одні люди мали змогу впливати на інших, мали над ними владу. Особливий вид влади — державна, що є загальнообов'язковою та яку здійснюють держава та її органи.

Форма держави має три елементи — форму державного правління, форму державного устрою, політичний (державний) режим.

Більшість країн світу прагне побудувати демократичне суспільство. У демократичних державах є система поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, забезпечено верховенство права та незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття. У таких державах гарантують права та свободи всіх людей.

Запам'ятайте: держава, суверенітет, демократія, форма держави.

Запитання та завдання

1. Які ознаки держави ви знаєте?
2. Що таке *суверенітет*? У чому він виявляється?
3. Висловіть свою думку, чи завжди в історії людства існувала влада.
- 4*. Порівняйте державу та суспільство, що існувало до її виникнення. Складіть порівняльну таблицю в зошиті.

	Додержавне (первісне) суспільство	Держава
За яким принципом (за якою ознакою) відбувається поділ людей		
Хто здійснює владу		
Чи застосовують насильство та примус для управління суспільством		
Чи існує апарат публічної влади		

- 5*. Чому, на вашу думку, виникла держава? Які завдання вона виконувала? Для відповіді скористайтеся знаннями з історії та літератури тощо.
- 6*. На підставі ознак держави проаналізуйте, чи була Україна державою до 1991 р., чи мала вона суверенітет.

7. Опишіть уявну казкову державу, у якій ви хотіли б жити.
8. У чому полягають особливості державної влади?
9. Що таке *форма держави*? Які елементи вона має?
10. Поясніть значення термінів: «форма державного правління», «політичний (державний) режим», «державний устрій».
11. Що таке *демократія*? Які ознаки вона має?
12. Наведіть приклади держав із різним політичним режимом, формою правління, державним устроєм, що існують нині або відомі вам з історії.
- 13*. Використовуючи знання з історії і географії та додаткові джерела, заповніть таблицю в зошиті.

Країна	Форма державного правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
США			
Велика Британія			
Франція			
Німеччина			
Україна			

- 14*. Використовуючи додатковий матеріал з електронного додатка, визначте форми державного правління, форми державного устрою та форми політичного режиму держав.
 - а) Кожні чотири роки в державі проводять вибори парламенту. Після виборів парламент формує уряд на чолі з прем'єр-міністром. Держава поділяється на області, котрими керують глави адміністрацій, яких призначає уряд держави.
 - б) Державу очолює імператор, який отримав владу у спадок. Усі закони набувають чинності після затвердження парламентом і підписання імператором. Парламент обирають строком на 5 років. До парламенту входять представники 12-ти штатів, кожний із яких має власний уряд і законодавство.
 - в) Влада в країні перебуває в руках правителя, який очолив державу внаслідок військового перевороту. Дію конституції зупинено. Крім центральної провінції, до складу держави входять три території, захоплені внаслідок агресії. Є обраний парламент, але його влада дуже обмежена.
- 15*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни щодо відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи та заходи, що, на вашу думку, забезпечать удосконалення демократії в Україні.

§ 2. Поняття та види соціальних норм

1. Соціальні норми.

- *Висловте свою думку щодо врегулювання стосунків між людьми в ситуаціях, зображених на світлинах.*

Кожний / кожна з вас знає різні правила, які регулюють стосунки між людьми. На дорогах діють Правила дорожнього руху, на спортивних змаганнях — правила змагань із відповідного виду спорту.

Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян / громадянок тощо, називають **соціальними нормами**.

Соціальні норми можна також розрізняти за змістом, сферою регулювання — політичні норми, норми культури, естетичні норми, технічні норми тощо. Соціальні норми можна розрізняти за суб'єктами їхнього встановлення та охорони, за способами закріплення тощо (див. схему 3).

Схема 3

Протягом багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються **звичаї** та **традиції**. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження чи Новий рік, за звичаями відзначаємо весілля або ювілей. Звичаї та традиції суттєво відрізняються в різних державах, різних народів та етнічних групах. Ці соціальні норми закріплено здебільшого у свідомості людей. Людина самостійно вирішує, чи дотримуватися тих чи інших традицій та звичаїв, і в разі їхнього недотримання її в деяких випадках чекає лише громадський осуд.

- Наведіть приклади традицій і звичаїв, притаманних українському народу й іншим народам, відомих із власного досвіду та з повідомлень засобів масової інформації.

З історії українського права

Малиновський Оникій (1868–1932) — український правознавець, громадський діяч, академік ВУАН, доктор права. Досліджував проблеми історії українського права, звичаєве право. Одним із перших вітчизняних юристів рішуче виступив за скасування смертної кари.

З появою релігії та вірувань з'являються і відповідні **релігійні норми**. Їх установлено відповідно до священних книг, рішень вищих органів релігійних конфесій. Ці норми вважають похідними від вищих сил — Бога. Вони є дійсними лише для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокляттю), застосувати інші релігійні заходи впливу.

- *Які релігії та релігійні норми вам відомі? Які священні книги різних конфесій ви знаєте?*

Нині в державі існує багато різних громадських організацій та об'єднань, які мають регулювати своє внутрішнє життя, стосунки між членами колективу. Вони визначають порядок прийняття до об'єднання громадян / громадянок, порядок формування керівних органів та їхньої діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Досить часто в житті ви використовуєте норми моралі. **Мораль** — це норми, засновані на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості. Норми моралі підтримує суспільство, за їхнє порушення настає моральний і громадський осуд.

2. Поняття та ознаки права.

Серед багатьох правил, які існують у суспільстві, є особливі, що встановлює держава. Такі правила отримали назву **норми права**.

Що таке *право*? Це слово має два значення. З одного боку, право розуміють як можливість для людини щось робити: кожний / кожна з вас має право безоплатно навчатися, лікуватися, звертатися до державних органів для захисту своїх інтересів. Ваші батьки мають право на власність, зокрема на житло, своєчасне отримання заробітної плати, ваші дідуся й бабусі мають право отримувати пенсію.

Можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом називають **суб'єктивним правом**.

З іншого боку, право має ще одне, ширше, значення.

Об'єктивним правом називають систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються та охороняються державою і регулюють важливі суспільні відносини.

Саме це право вивчає правознавство. На основі цього визначення можна встановити певні ознаки, притаманні саме праву та його нормам (див. схему 4). На відміну від багатьох інших правил, норми права є *загальнообов'язковими* для всіх, хто перебуває на території держави, яка їх прийняла, незалежно від бажання, ставлення до права й держави. Ще одна важлива ознака норм права — їхня *формальна визначеність*. Це означає, що норми права закріплюють у чітких нормах і правилах поведінки, викладених здебільшого у спеціальних документах.

З історії українського права

Кістяківський Богдан (1868–1920) — видатний український філософ і правознавець, доктор права, академік Української академії наук. Досліджував проблеми теорії держави та права, філософію права. Один із перших вітчизняних правознавців, який розробляв теорію правової держави.

Схема 4

Право регулює найзагальніші, найважливіші стосунки між людьми, відносини між установами й організаціями, їхні відносини з державою. Право — вияв волі держави, *правові норми встановлює тільки держава*. Вона не лише запроваджує правові норми, а й забезпечує їхнє дотримання, використовуючи для цього за потреби апарат примусу, тобто саме *держава гарантує дотримання норм права*.

Важливо зазначити, що норми права мають *системний характер*, це — система норм. Норми, закріплені в різних правових актах, не існують незалежно одна від одної, вони узгоджуються між собою, не можуть суперечити одна одній, а навпаки, повинні взаємодоповнюватися.

У штаті Флорида (США) існує закон, згідно з яким злочинець зобов'язаний усно чи письмово попереджати жертву про майбутній злочин за 24 години до його скоєння. Порушення цього правила враховується судом як обтяжуюча обставина.

У м. Новому Орлеані (США) не можна прив'язувати крокодила до пожежного гідранта на вулиці, а в Атланті — жирафа до телефонного стовпа.

У м. Балтиморі (США) ви порушите закон, якщо візьмете із собою в театр... лева.

У штаті Техас (США) заборонено стріляти з другого поверху готелю в бізонів.

За правилами, прийнятими в Данвіллі, штат Пенсільванія (США), стан пожежних шлангів підлягає перевірці за годину ... до початку пожежі.

У Холіоні, штат Массачусетс (США), людину покарають, якщо вона буде поливати галявину перед будинком під час дощу.

Один із міських декретів м. Сан-Франциско (США) забороняє піднімати розкидані конфеті з метою їх повторного використання.

3. Законодавство. Юридична сила правового акта.

У своєму житті ви, напевно, не один раз чули слово *закон*. У виступах політиків звучить: «Закон має бути однаковим для всіх». Поліцейський у детективному фільмі звертається до порушника: «Ви порушили закон». Що ж означає це слово?

- *Як ви розумієте це слово? Запропонуйте своє визначення поняття.*

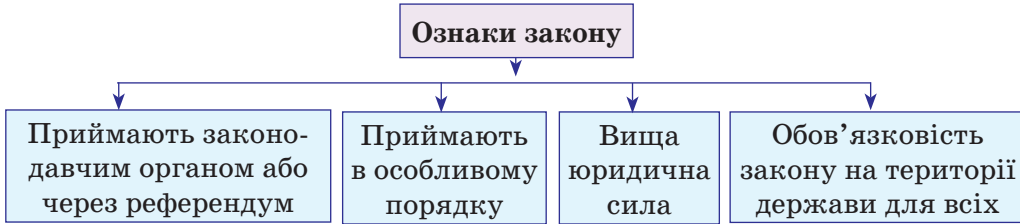

Закон — це один із видів відомих вам правил. **Закон** — документ, нормативний акт, який має вищу юридичну силу. Його приймає законодавчий орган держави в особливому порядку.

Визначимо ознаки закону (*див. схему 5*). Право приймати закони України, припиняти їхню дію та вносити до них зміни належить виключно народу України та Верховній Раді України. Народ України здійснює законодавчі повноваження через *Всеукраїнський референдум*.

Друга ознака закону — те, що його приймають в особливому порядку. Дотримання цього порядку обов'язкове, відхилення від нього тягне за собою нечинність закону.

Ще одна ознака закону — його вища юридична сила, він «сильніший», аніж інші правові акти, про які йтиметься далі. Важливо й те, що закон установлює правила, обов'язкові для всіх, хто перебуває на території держави, яка його прийняла. Закону України повинні дотримуватися громадяни нашої держави, й іноземці, й особи без громадянства, які перебувають на території нашої держави. Якщо ж особа порушує закон, її чекає притягнення до юридичної відповідальності. До законів належить також Конституція — Основний Закон України, що має найвищу юридичну силу, і кодекси — нормативні акти, які регулюють велику кількість відносин у певній сфері (в Україні, наприклад, діють кримінальний, цивільний, сімейний, земельний та чимало інших кодексів).

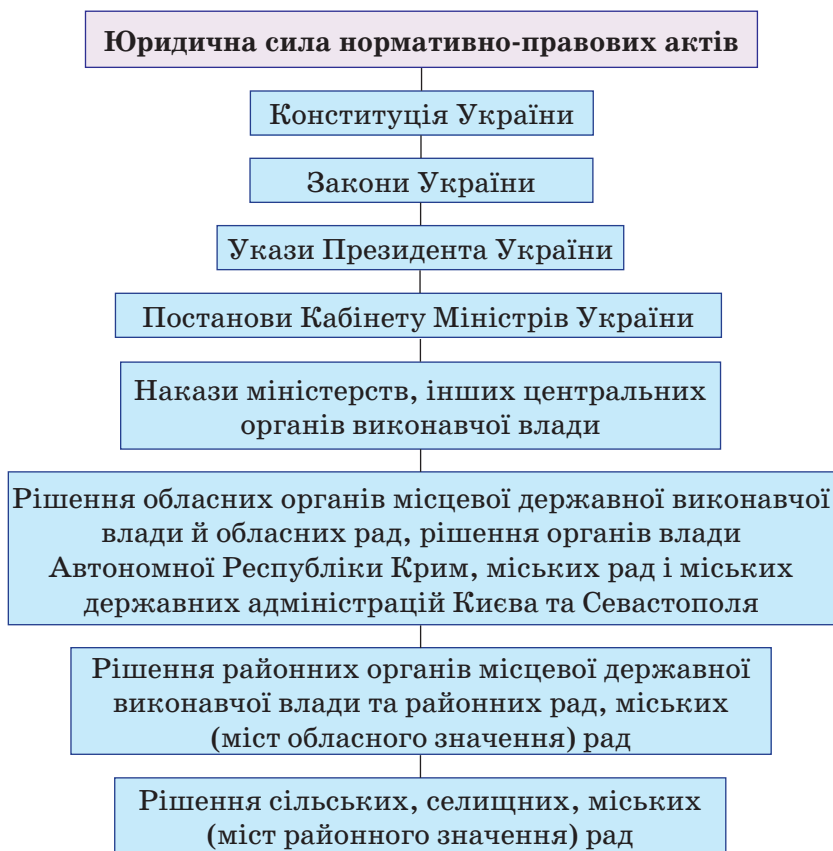
Про те, як приймають закони в Україні, порядок їхнього прийняття, установлені Конституцією України, ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

- *Які питання, на ваш погляд, повинні регулюватися законами?*
- *Чи може, на вашу думку, Верховна Рада України прийняти закони, які регулюватимуть усі важливі відносини в державі?*
- *Чи потрібно приймати закон про відкриття нового маршруту автобуса, будівництво нового будинку в селі чи місті, порядок проведення випускних екзаменів дев'ятикласників / дев'ятикласниць?*

У будь-якій державі існує величезна кількість питань, що вимагає правового регулювання, але водночас не потребує прийняття законів. Для їхнього регулювання існують підзаконні нормативно-правові акти. У нашій державі до них належать: Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, рішення органів місцевого самоврядування — сільських, селищних, міських, районних та обласних рад, акти місцевих органів державної виконавчої влади — розпорядження районних та обласних державних адміністрацій. Підзаконні нормативно-правові акти приймають державні органи. Ці акти повинні обов'язково відповідати законам, забезпечувати їхнє виконання.

Нормативні акти, що приймає держава, повинні відповідати один одному, але, крім того, передбачено певну «драбину» юридичної сили цих актів (див. схему 6, с. 18). Сила кожного акта в ній тим вища, що вище він знаходиться. Так, Конституція України має найвищу юридичну силу, будь-який закон переважає інші нормативні акти, крім Конституції України, тощо.

- Обговоріть у групах і запропонуйте нормативно-правові акти, які, на вашу думку, доцільно було б прийняти в нашій державі.

4. Конституція — Основний Закон України.

Слово *конституція*, як і багато інших юридичних понять, виникло ще в Стародавньому Римі. Латинське слово *constitutio* означає *устрій*. Так називали важливі державні акти за часів Римської республіки, а імператори починали цим словом свої укази. В епоху Середньовіччя таку назву використовували в деяких країнах для позначення привілеїв феодалів. У 1710 р. гетьман Пилип Орлик назвав розроблений ним договір із козацькою громадою «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (його часто називають *Конституцією Пилипа Орлика*). Зміст цього документа був досить демократичним для свого часу, але реальної сили не набув, бо Пилип Орлик у той час був гетьманом у вигнанні.

Особливе місце серед нормативних актів нашої держави посідає Конституція України, яку було прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

Це особливий закон, що відрізняється від інших нормативних актів. У чому полягають його особливості (див. схему 7)?

Схема 7

Перша особливість — найвища юридична сила конституції. Це означає, що в разі протиріччя між нормами Конституції України та будь-яких звичайних законів, указів Президента України, актів інших органів державної влади чи місцевого самоврядування діятимуть саме норми Основного Закону України.

Друга особливість — це особливий порядок її прийняття. Якщо звичайні закони приймає здебільшого парламент (лише іноді — на референдумі, в Україні ще немає жодного такого закону), то конституції ряду держав було прийнято на референдумі. Відомі випадки, коли конституцію «дарував» народові монарх або військовий диктатор. У деяких країнах (зокрема, в Україні) конституцію приймає парламент, але при цьому дотримуються спеціальної, більш складної процедури, аніж під час прийняття звичайних законів.

Конституції притаманна й *підвищена стабільність*: внести до неї зміни складніше, ніж до звичайного закону. І це зрозуміло, адже конституція визначає основні правила життя держави, вона, як кажуть юристи, має *установчий характер* — саме на основі її норм приймають інші закони.

Конституція — це Основний Закон держави, який приймають в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, установлює основи життя суспільства й державного устрою.

- Визначте норми в Конституції України, які закріплюють ознаки Основного Закону України.

З Конституції України

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. (...)

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується Всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання. (...)

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Спеціальними органами — Установчими зборами — було прийнято конституції Франції (1791), Італії (1947), Індії (1950), Португалії (1976).

Кваліфікованою більшістю парламентів приймали конституції Греції (1975), Іспанії (1978), України (1996). Однак після прийняття парламентами конституції Греції та Іспанії потім було схвалено на референдумах.

На референдумах було прийнято конституції Чилі (1980), Франції (1946) (до речі, позитивним виявився лише референдум за другим проектом конституції, на першому референдумі попередній проект було відхилено).

Монархи дарували конституції Франції (1814), Бельгії (1831), Японії (1889), Кувейту (1963). Президент дарував конституцію Пакистану (1962). У 1968 р. після перевороту в Бразилії військові, які його здійснили (головнокомандувачі армії, флоту й авіації), дарували конституцію, щоб оформити своє правління.

Серед найдавніших конституцій, які діють і нині, — конституції США (1787), Норвегії (1814), Люксембургу (1868), Швейцарії (1874).

До англійської конституції належать: Велика хартія вольностей (1215), Білль про права (1689), Акт про народне представництво (1949 і 1969), судові рішення про обмеження прав монарха (1611) тощо, які були написані протягом багатьох століть.

Отже, відносини між людьми регулюють різноманітні соціальні норми. Особливе місце серед них мають норми права, що регулюють найважливіші відносини між людьми, визначаються та підтримуються державою. Право регулює відносини між людьми, захищає їхні права й інтереси.

У державі приймають закони, що регулюють найважливіші суспільні відносини та приймаються Верховною Радою України, і підзаконні нормативно-правові акти. Кожний акт має певну юридичну силу, яка визначається органом, що його прийняв.

Особливе місце серед нормативних актів займає Конституція України, яка має особливості, що відрізняють її.

Запам'ятайте: *соціальні норми, суб'єктивне право, об'єктивне право, Конституція України.*

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Сайт Верховної Ради України

<http://rada.gov.ua>

Сайт Президента України

<http://www.president.gov.ua/>

Запитання та завдання

1. Що таке *соціальні норми*? Які види соціальних норм ви знаєте?
2. Поясніть поняття «право», «закон».
3. Які ознаки об'єктивного права?
- 4*. Висловте свою думку щодо того, яку роль відіграє право в житті суспільства.
5. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?
6. Наведіть приклади моральних норм, які підкріплені чинними нормами права.
- 7*. Висловте свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
- 8*. Наведіть приклади, коли ви чи ваші знайомі, герої / героїні кінофільмів або літературних творів були учасниками / учасницями соціальних відносин, у яких діяли різні соціальні норми.
- 9*. Користуючись додатковим матеріалом, уміщеним в електронному додатку, визначте, які стадії має пройти закон на шляху прийняття та набрання чинності.
10. Для чого необхідна публікація прийнятого нормативного акта?
11. Дізнайтеся із засобів масової інформації та мережі «Інтернет», які закони й нормативні акти було прийнято останнім часом в Україні.

- 12*** Проведіть рольову гру «Прийняття закону».
- 13.** Розташуйте запропоновані нормативні акти в порядку їхньої юридичної сили (від найменшої до найбільшої): Закон України; Указ Президента України; розпорядження київського міського голови; Конституція України; наказ Міністерства освіти і науки України; рішення Бориспільської районної ради Київської області.
- 14.** Які особливості має Конституція як Основний Закон України?
- 15.** Доведіть, що норми Конституції України закріплюють особливості правового статусу Конституції України.
- 16*** Уявіть, що вас запросили виступити перед молодшими школярами / школярками й розповісти про значення Конституції України для нашої держави та кожного / кожної громадянина / громадянки. Складіть план виступу й визначте його основні положення.
- 17*** Користуючись засобами масової інформації та мережею «Інтернет», підготуйте повідомлення про історію Конституції України.

Практичне заняття 1

Соціальні норми в житті людей

*(Указівки щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель / учителька.)*

1. Використовуючи знання з історії, літератури й інших предметів, порівняйте відомі вам види соціальних норм. Заповніть таблицю в зошиті.

Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Хто приймає (запроваджує)	Наслідки порушення	Форма закріплення
Норми моралі				
Звичаї, традиції				
Релігійні норми				
Норми права				
Корпоративні норми				

2. Визначте, які соціальні норми порушено в кожному з наведених прикладів.
- а) Школяр не прийшов на зустріч, про яку завчасно домовився з однокласником, хоча мав змогу це зробити;
 - б) християнин уживав м'ясо під час Великого посту;
 - в) футболіст перед матчем ужив заборонений препарат — допінг;
 - г) учениця не придбала в касі квиток, коли сідала в електричку;
 - г) на прохання бабусі допомогти їй онук відмовився і пішов гуляти;
 - д) член партії відмовився сплатити членські внески;
 - е) громадянка загубила свій паспорт.

3. Проаналізуйте подані ситуації. Визначте, які види соціальних норм діють у кожній із цих ситуацій, хто є учасником / учасницею відносин, які виникають, чи порушено соціальні норми.
 - а) 15-річний дев'ятикласник уранці пішов до школи. Перейшовши вулицю на пішохідному переході, хлопець побачив на дорозі бездомне цуценя. Він вирішив погодувати його й купив у магазині булочку. Однак, захопившись грою із собакою, хлопець запізнівся на перший урок.
 - б) Дівчина запросила своїх друзів на день народження. Запрошені порадилися між собою та вирішили зробити спільний подарунок — замовили іменинниці великий торт і купили фотоапарат. Свято пройшло дуже добре, усі залишилися задоволені.
 - в) Побачивши плакати однієї з політичних партій, юнак прийшов на мітинг щодо захисту лісового масиву, де планували забудову. Невдовзі хлопець написав заяву про вступ до цієї партії, яку після сплати ним вступного внеску було розглянуто на зборах первинного осередку партії.
 - г) Під час чемпіонату України з футболу сталося зіткнення двох гравців. Унаслідок цього один із них отримав складний перелом ноги. Незадоволені глядачі, уболівальники команди, у якій грав «потерпілий», улаштували бійку з персоналом стадіону, у яку втрутилася поліція.
 - г) Готуючись до святкування Нового року, подружжя пара купила ялинку та прикрасила її у власній квартирі. Під час святкування їхній малолітній онук запалив бенгальську свічку, від якої ялинка спалахнула. Пожежу вдалося загасити рятувальникам, котрих викликали сусіди.
 - д) Під час відвідування зоопарку школярі на пропозицію екскурсовода кинули тваринам шматок м'яса, а потім спостерігали за ними.
4. Уявіть, що ви — учасники / учасниці певних соціальних відносин, у яких діють різні соціальні норми. Зімітуйте ці ситуації, проаналізуйте їх і визначте, як ви маєте в них діяти.

§ 3. Правовідносини

1. Поняття «правовідносини».

- Пригадайте ситуації, які ви розглядали на попередніх уроках.

У деяких ситуаціях учасники подій застосовували норми права, в інших — користувалися іншими правилами. Адже норми права не можуть (та й не повинні) регулювати всі суспільні відносини.

Проаналізуймо кілька ситуацій. Школярка перейшла навчатися до нової школи. Хлопчик придбав у магазині пляшку лимонаду. Жінка влаштувалася на роботу в лікарню. Юнак сів в автобус і сплатив за проїзд.

Що їх об'єднує?

По-перше, мабуть, те, що в усіх випадках люди вступають у певні відносини між собою, з певними органами чи установами: школярка — зі школою, хлопчик — з магазином, жінка — з лікарнею, юнак — з компанією-перевізником, якій належить автобус.

По-друге, у всіх цих випадках їхні дії регулюються тими або іншими нормами права.

Суспільні відносини, що регулюються нормами права, називають **правовідносинами**.

Чи можна будь-які суспільні відносини назвати *правовідносинами*? Дві бабусі, зустрівшись на вулиці, обговорюють останні новини. Юнаки, їдучи в метро, «не помітили» дідуса, який стояв поруч, і не поступилися йому місцем.

Хоча в цих випадках виникають певні відносини між людьми, але норм права, що їх регулюють, не існує.

Норми права регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Ті з них, що не мають істотного значення, регулюються іншими соціальними нормами.

Для виникнення правовідносин потрібно кілька умов. По-перше, має бути правова норма, що їх регулюватиме. По-друге, необхідні учасники правовідносин. Крім того, повинні відбутися події, що матимуть правові наслідки.

Уступаючи у правовідносини, їхні учасники використовують свої права, виконують обов'язки, змінюють своє правове становище. У цьому процесі важливо визначити, хто може бути учасником правовідносин.

- *Хто, на вашу думку, може бути учасником правовідносин? Назвіть учасників правовідносин у ситуаціях, про які йшлося раніше.*
- *Які ознаки характерні для правовідносин?*

Певні відносини існують серед тварин, птахів, плазунів чи комах. Іноді між ними — у стаді, зграї або табуні — виникають досить складні відносини. Однак вони не є суспільними, відповідно, їх регулюють не соціальні норми, а біологічні закони. Звичайно, такі відносини не можна називати правовими.

Правовідносини є видом суспільних відносин, вони існують тільки в **людському суспільстві**.

Ви вже знаєте, що суспільні відносини можуть регулюватися різними соціальними нормами.

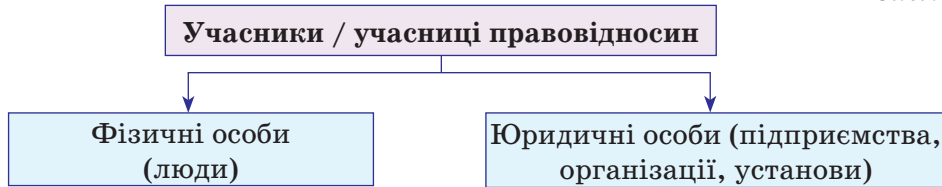
- *Пригадайте, які види соціальних норм вам відомі.*

На початку цього уроку ви аналізували різні приклади людських відносин, у яких діяли різні соціальні норми. Лише деякі з них можна назвати *правовими*. Особливістю правовідносин є те, що вони регулюються нормами права. Відносини здебільшого передбачають наявність кількох — двох або й більше — учасників правовідносин.

Брати участь у правовідносинах можуть лише особи, які мають **спеціальні якості** — **дієздатність і правоздатність**, про які ви дізнаєтеся пізніше.

Перший складник правовідносин — їхні учасники. Учасників / учасниць правовідносин називають **суб'єктами правовідносин** (див. *схему 8*). Більшість юристів ототожнює поняття «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин». Однак деякі правознавці вважають, що суб'єктами права є всі, хто має можливість брати участь у правовідносинах, а суб'єктами правовідносин вони стають лише тоді, коли безпосередньо беруть у них участь.

Схема 8

Учасниками / учасницями правовідносин насамперед можуть бути люди — громадяни / громадянки України, громадяни / громадянки інших держав, особи без громадянства. Їх називають **фізичними особами**, тобто особами, які існують фізично.

Коли народжується дитина, вона з перших хвилин свого життя може бути учасником правовідносин. Дитина ще не має навіть імені, але вже має певні права (наприклад, право на життя, на охорону здоров'я, користування житлом, у якому живуть її батьки), може брати участь у правовідносинах (наприклад, отримати подарунок або спадщину). Для цього дитині достатньо лише існувати фізично. Саме тому людину як учасника правовідносин називають **фізичною особою**.

Учасниками правовідносин також можуть бути **юридичні особи** — організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку. Їхнє існування та участь у правових відносинах можливі тільки в разі виконання певних **юридичних процедур** — розроблення та затвердження статуту, положення, державної реєстрації. Отже, така особа має не лише виникнути фізично (наприклад, побудувати приміщення магазину та повісити вивіску), а й зафіксувати цей факт **юридично**.

Людина бере участь у правовідносинах із моменту народження. Однак чи можете ви вже зараз отримати в подарунок дорогий фотоапарат, а потім подарувати чи продати його? Чи можете ви взяти участь у виборах Президента України? Для відповіді на ці запитання треба ознайомитися з поняттями «правоздатність» і «дієздатність».

З історії українського права

Гальперіна-Гінзбург Олена (1884–1922). Одна з перших жінок — уродженок України, яка здобула вищу юридичну освіту. У 1907 р. закінчила Паризьку школу права, складала іспити на ступінь магістра права при Харківському університеті. Не отримавши дозволу на заняття адвокатською діяльністю, працювала в громадських організаціях і газетах, опікуючись правами жінок і дітей.

Як ви вже знаєте, з перших хвилин народження людина має певні права — право на життя, громадянство, медичну допомогу. Своїми правами людина користується все життя.

Можливість мати юридичні права й обов'язки називають **правоздатністю**. Правоздатність людини виникає з моменту її народження і зберігається до смерті.

Для виконання якихось дій, прийняття рішень, що змінюють правове становище людини, створюють для неї нові обов'язки чи права, потрібно, щоб вона усвідомлювала значення своїх дій, розуміла їхні можливі наслідки.

Тому для виконання певних дій — продаж чи купівля цінних речей, їхнє дарування, участь в управлінні державою (голосування на виборах або референдумі) тощо — встановлено більш жорсткі правила.

Можливість своїми діями набувати, припиняти та змінювати юридичні права й обов'язки називають **дієздатністю**.

Дієздатність людини зростає поступово з віком. Так, з 10-ти років дитина може самостійно вступати до дитячої громадської організації; у 14 — за згодою батьків піти на роботу, самостійно звернутися до суду; у 18 — отримує право брати участь у виборах, укласти шлюб тощо. Саме з досягненням повноліття — 18-річного віку — людина набуває повної дієздатності в більшості галузей права.

В окремих випадках суд може обмежити дієздатність особи. Таке рішення суд приймає, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та своїми діями ставить себе або свою сім'ю у складне матеріальне становище. Якщо ж особа має психічну хворобу, яка не дає змоги їй розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може взагалі визнати її недієздатною.

Здатність особи нести юридичну відповідальність називають **деліктоздатністю**.

2. Юридичні факти.

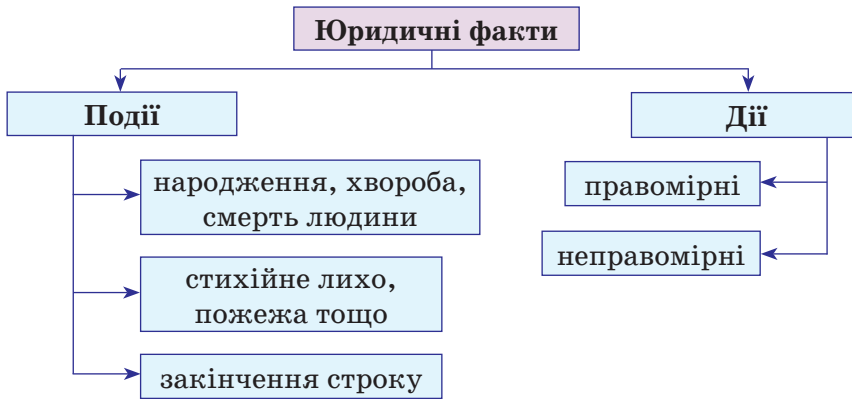
Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом.

Життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини, називають **юридичними фактами**.

Юридичні факти поділяють на кілька груп (див. схему 9).

Схема 9

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується незалежно від свого бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженої дитини й відповідних обов’язків у батьків. Смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки мають настання або закінчення певного строку — строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають **юридичними подіями**. Інша група юридичних фактів пов’язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна — кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву **юридичні дії**.

- Проаналізуйте подані світлини (с. 27–28). Визначте, які з них належать до юридичних фактів. Які наслідки, на вашу думку, вони можуть мати?

Дії людей можна поділити на *правомірні* — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і *неправомірні* — такі, що суперечать йому.

Особливим видом соціальних відносин є правовідносини. Вони регулюються нормами права. Учасниками (суб'єктами) правовідносин можуть бути *фізичні та юридичні особи*. Для участі в правовідносинах особи повинні мати *правоздатність і дієздатність*.

Правовідносини виникають унаслідок юридичних фактів, зокрема дій людей. Ці дії можуть бути *правомірними й неправомірними*.

Запам'ятайте: *правовідносини, фізичні та юридичні особи, суб'єкти правовідносин, дієздатність і правоздатність, юридичні факти, події та дії.*

Запитання та завдання

1. Що таке *правовідносини, дієздатність, правоздатність*?
2. Наведіть приклади юридичних і фізичних осіб, з якими вам доводилося мати справу, вступати в правовідносини.
3. Наведіть приклади різних юридичних фактів, які ви знаєте.
4. Наведіть приклади з власного життя, коли ви стали учасниками правовідносин або мали справу з ними (у правовідносини вступали батьки, знайомі).
- 5*. Проаналізуйте подані ситуації та визначте, чи виникають у них правові відносини; які фізичні та юридичні особи беруть у них участь у кожному випадку.
 - а) Учениця на прохання свого батька купила в магазині хліб;
 - б) працівник подав заяву про звільнення із заводу й перейшов на роботу в приватну фірму;
 - в) батько подарував своєму синові фотоапарат;
 - г) хлопець відмовився прибрати у своїй кімнаті, незважаючи на вимогу батьків;
 - г) дівчина надіслала написані нею вірші до редакції, і вони були надруковані;
 - д) хлопець, отримавши травму під час гри у дворі, звернувся за медичною допомогою до лікарні.

§ 4. Правопорушення

1. Поняття «правопорушення».

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Однак, на жаль, є і інші випадки. Наприклад, чоловік у стані сильного сп'яніння чіплявся на вулиці до перехожих. Робітник виніс із підприємства деталь до автомобіля, яку виготовляють у цеху. Граючи у дворі м'ячем, дівчина розбила шибку. Учень запізнився на урок. Що, на вашу думку, спільного в цих ситуаціях?

Напевно, те, що всі ці громадяни / громадянки порушили якісь правові норми.

Будь-яке протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоду людям, суспільству чи державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають **правопорушенням**.

Щоб з'ясувати, чи є та або інша дія правопорушенням, потрібно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

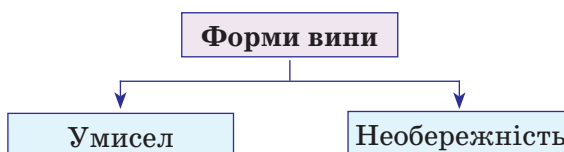
По-перше, правопорушення обов'язково завдає якусь шкоду або створює загрозу настання шкоди. Шкода може бути *моральною* (образ, нервові напруження тощо), *матеріальною* (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), *фізичною* (смерть, шкода здоров'ю) (див. схему 10).

Схема 10

По-друге, правопорушення виникає лише тоді, коли діяння безпосередньо порушує ту чи іншу норму права. Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені, то про правопорушення не йдеться. Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника / правопорушниці. Вина може бути *умисною* (правопорушник / правопорушниця свідомо хоче настання шкідливих наслідків чи припускає їхнє настання) або *необережною* (правопорушник / правопорушниця не бажав / не бажала настання шкідливих наслідків, але мав / мала змогу та повинен / повинна була їх передбачити) (див. схему 11).

Схема 11

Коли людина краде товари в магазині, вона свідомо порушує закон, розуміючи, що це заборонено нормою права. Отже, це умисне правопорушення. Коли ж водій, порушуючи Правила дорожнього руху, перевищує швидкість і втрачає контроль над управлінням автомобілем, унаслідок чого гине пасажир, він не бажає цих наслідків, але повинен був їх передбачити, — ця вина є необережною.

За правопорушення винний / винна може бути притягнутий / притягнута до відповідальності, передбаченої законом за умови, якщо він / вона досяг / досягла певного віку, визначеного законом, розумів / розуміла свої дії та міг / могла керувати ними. Бувають обставини, коли людина не може керувати своїми діями: водій унаслідок серцевого нападу втрачає свідомість, і некерована машина травмує пішохода; падаючи зі схилу під час гірського сходження, альпініст збиває іншого альпініста, завдаючи йому травми. У цих випадках люди не могли керувати своїми діями, отже, не можуть за них відповідати.

- *Наведіть приклади правопорушень, відомі вам із життєвого досвіду, книжок і кінофільмів.*
- *Визначте, чи є правопорушення на поданих світлинах. Якщо є, то які саме?*

У каліфорнійському м. Блайді (США) правопорушенням вважають носіння ковбойських чобіт, якщо в людини немає хоча б двох корів.

У м. Новому Орлеані перукар порушить закон, якщо з лисого клієнта за стрижку візьме більше 25 центів.

В американському штаті Алабама заборонено орати бавовняне поле за допомогою... слона.

Єгипетський муфтії (церковний діяч) Алі Джума видав фетву (документ, що надає авторитетний релігійний діяч за запитом шариатського суду), якою визнав заняття йогою порушенням вимог мусульманської релігії.

З 1642 по 1660 р. в Англії будь-яку театральну діяльність вважали порушенням закону.

2. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

- Проаналізуйте подані ситуації. Порівняйте їх. Визначте, що їх об'єднує, а що відрізняє.

Хлопець відмовився зняти шапку, увійшовши до приміщення. Дівчина порушила обіцянку, яку дала приятелю, і не прийшла на зустріч. Чоловік — член партії — відмовився взяти участь у зборах своєї організації. Учениця не виконала домашнє завдання. Підприємець приховав прибуток своєї фірми від оподаткування.

Ви, напевно, помітили, що в усіх цих випадках було порушено певні правила співіснування людей, різні соціальні норми. У чотирьох випадках порушено традиції, норми моралі, корпоративні норми. За ці порушення люди нестимуть відповідальність: їх чекає громадський осуд, у третьому випадку чоловіка можуть виключити з партії. Але при цьому щодо них не може бути застосовано примусу, держава та її органи не братимуть участь і в притягненні їх до відповідальності. А от в останньому випадку ситуація інша: порушено правові норми, а тому на порушника чекає юридична відповідальність.

Юридична відповідальність — це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення, що визначається в установленому законом порядку.

Важливо зазначити, що до **юридичної відповідальності особу можна притягнути лише за порушення норм права**. Ще одна ознака — **санкції має право накласти лише державний орган**, тобто щодо правопорушника / правопорушниці застосовують державний примус. При цьому **порядок притягнення до відповідальності має бути визначений законом**. Обов'язкова ознака юридичної відповідальності — **певні негативні наслідки**, яких має зазнати правопорушник / правопорушниця. Вони можуть бути різні: особисті обмеження — арешт, обмеження чи позбавлення волі, обмеження матеріальні — конфіскація майна, штраф тощо. **Нести юридичну відповідальність може лише суб'єкт правопорушення** — особа, яка досягла певного, визначеного законом віку (він відрізняється залежно від виду правопорушення та відповідальності).

Крім того, особа, яку притягають до відповідальності, повинна розуміти значення своїх дій, а також мати можливість керувати ними — бути *осудною*. Якщо особа внаслідок психічної хвороби позбавлена такої можливості, вона не може нести юридичну відповідальність, визнається *неосудною* та в окремих, передбачених законом випадках може бути направлена на примусове лікування.

У деяких випадках, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, запо-

З історії українського права

Корецький Володимир (1890–1984) — український правознавець, доктор юридичних наук, академік АН УРСР. Досліджував проблеми міжнародного права.

діяно певну шкоду, винного / винну не буде притягнуто до відповідальності — його / її дії будуть визнані такими, що не є шкідливими, суспільно небезпечними.

Про такі випадки й обставини, що виключають шкідливість, суспільну небезпеку діяння, ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

3. Види юридичної відповідальності.

- *Пригадайте, які існують види правопорушень.*

Юридичну відповідальність, як і правопорушення, поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до того, які правові норми було порушено.

Подивіться на подані світлини. На них ви бачите певні порушення, але вони суттєво відрізняються. У *першому випадку* правопорушники скоюють кримінальне правопорушення — найнебезпечніший вид правопорушення. Вони порушують кримінальний закон, скоюють діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Отже, вони нестимуть *кримінальну відповідальність*. Визначити винуватість особи в скоєнні кримінального правопорушення та притягнути її до кримінальної відповідальності, застосувати кримінальні покарання може тільки суд.

У другому випадку — порушення Правил дорожнього руху — ідеться про адміністративне правопорушення. *Адміністративну відповідальність* нестимуть також порушники Правил пожежної безпеки, полювання, рибалки-браконьєри, ті, хто своєчасно не отримав паспорт. Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності може прийняти чимало державних органів і посадових осіб — суд, поліція, інспектори лісової, рибної охорони, пожежники, податківці, прикордонники тощо.

Це пов'язано з великим колом адміністративних правопорушень і менш суворими, ніж за кримінальні правопорушення, стягненнями.

У *третьому випадку* завдано матеріальну шкоду. Винуватець нести-ме відповідальність передусім перед потерпілим — без його позову держава не втручатиметься у справу.

Цивільно-правова відповідальність настає при заподіянні матеріальної чи моральної шкоди як сторонній особі, так і особі, з якою винуватець перебуває в певних договірних відносинах. На відміну від кримінальної та адміністративної відповідальності, які можуть настати тільки за наявності вини, в окремих випадках до цивільної відповідальності може бути притягнуто особу, яка не винна в заподіянні шкоди.

Якщо особа порушила трудову дисципліну, не виконує своїх трудових обов'язків, що може завдати шкоду власнику підприємства, можливе притягнення її до двох видів відповідальності. За порушення трудової дисципліни, невиконання обов'язків, передбачених трудовим договором, застосовують **дисциплінарну відповідальність**. Якщо особа завдала підприємству матеріальну шкоду — пошкодження обладнання, транспорту, псування деталі тощо, можлива **матеріальна відповідальність**. Основна особливість цих видів відповідальності — до неї можуть притягнути тільки тих, хто порушив свої трудові обов'язки. Це можуть зробити лише власник підприємства, де така особа працює, або вповноважена ним особа (директор, начальник підрозділу тощо). В обох випадках відповідальність можлива лише за наявності вини працівника / працівниці. Матеріальну відповідальність також несе підприємство за шкоду, яку завдано особі під час виконання нею трудових обов'язків.

Крім названих, існують інші види відповідальності.

Конституційна відповідальність передбачена для окремих високопосадовців, громадських об'єднань, державних органів. Так, для Президента України, членів уряду, депутатів передбачені такі види відповідальності, як відставка, дострокове припинення повноважень або імпічмент. Діяльність громадського об'єднання в разі порушення ним норм законодавства може бути припинено в примусовому порядку. Акт державного органу може бути визнано незаконним і скасовано. Конституційна відповідальність має значною мірою політичний характер і настає не лише за певні незаконні дії, а й під час невиконання передбачених законом обов'язків.

З історії українського права

Сташис Володимир (1925–2011) — український учений-правознавець. Був першим проректором Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Академік Академії правових наук України. Вивчав проблеми кримінального права, кримінології.

Першим з українських юристів став повним кавалером ордена «За заслуги» (1999). Лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки й техніки. Герой України (2006).

Існують також *фінансова* та *міжнародно-правова відповідальність* (див. *схему 12*).

Схема 12

У 2001 р. громадянка України була засуджена до смертної кари в Таїланді за поширення наркотиків.

У 2002 р. британський підданий Гаррі Діксон був засуджений у Саудівській Аравії до 8-ми років позбавлення волі та 800 ударів різками за виробництво й продаж алкоголю. У цій країні, за законами ісламу, заборонено не лише вживати чи виготовляти алкогольні напої, а й навіть сидіти поруч із тим, хто їх уживає.

Отже, у деяких країнах уживання не лише наркотиків, а й алкоголю є тяжким злочином.

Для різних видів юридичної відповідальності встановлено різний мінімальний вік притягнення до відповідальності (див. *табл. 1*).

Таблица 1

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності цього виду
Кримінальна	за найтяжчі кримінальні правопорушення — із 14-ти років, за більшість інших — із 16-ти років
Адміністративна	із 16-ти років
Цивільно-правова	із 14-ти до 18-ти років — несе відповідальність самостійно, у разі недостатності коштів — відповідають батьки, з 18-ти років — несе відповідальність самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	із часу влаштування на роботу (із 14-ти років — за згодою батьків, із 16-ти років — за загальними правилами)

Існують випадки, коли люди порушують норми права. Таку неправомірну поведінку називають *правопорушенням*. Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють різні види правопорушень. Найнебезпечнішими є кримінальні правопорушення. Особа, яка скоїла правопорушення, є *правопорушником / правопорушницею*.

Скоєння правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність, яка може бути кількох видів. До юридичної відповідальності може бути притягнута лише деліктоздатна осудна особа.

Запам'ятайте: *правопорушення, кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна, конституційна, фінансова, міжнародно-правова відповідальність.*

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правопорушення», «юридична відповідальність», «неосудність».
2. Висловте свою думку про причини правопорушень.
3. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення.
4. Визначте, у яких із поданих випадків ідеться про правопорушення.
 - а) Юнак ухиляється від призову до лав Збройних сил України;
 - б) учениця відмовилася дати щоденник учителю;
 - в) священник відмовився виконати вказівку свого єпархіального управління;
 - г) директор заводу за кошти підприємства побудував собі котедж;
 - г') водій припаркував свою машину на місці, призначеному для осіб з інвалідністю;
 - д) дівчина перейшла дорогу на червоне світло;
 - е) слюсар не прийшов на профспілкові збори.
- 5*. Уявіть собі, що ви стали главою вашого міста або територіальної громади, старостою села. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті, територіальній громаді.
6. Які види юридичної відповідальності ви знаєте?
7. З якого віку можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності?
- 8*. За допомогою матеріалів, розміщених в електронному додатку, визначте, які обставини виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння?
9. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності.
- 10*. Висловте свою думку щодо доцільності зниження або підвищення віку притягнення до юридичної відповідальності різних видів.

Практичне заняття 2

Юридична відповідальність неповнолітніх

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель / учителька.)

1. Наведіть приклади правопорушень, які можуть бути скоєні лише умисно, тільки з необережності, а також ті, що можуть бути скоєними як умисно, так і з необережності, і внесіть їх у відповідні графи таблиці в зошиті.

Злочини, які можуть бути скоєні лише умисно	Злочини, що можуть бути скоєні лише з необережності	Правопорушення, які можуть бути скоєні як умисно, так і з необережності

2. Визначте, чи скоєно правопорушення в наведених випадках, хто може бути притягнутий до відповідальності.
- а) Пізно ввечері взимку громадянин К. повертався додому з роботи. На темній вулиці його наздогнали двоє 16-річних юнаків і почали його бити. Коли К. знепритомнів, юнаки відібрали в нього мобільний телефон і гаманець із грошима та втекли. Громадянка П. бачила те, що відбувалося, але нікуди не повідомила, а пізніше відмовилася давати свідчення поліції.
 - б) Дев'ятикласниця Р. запізнилася на урок, пояснивши це необхідністю термінової розмови по телефону з матір'ю, яка перебуває в лікарні. Зайшовши в клас, вона відмовила однокласниці С. в допомозі під час розв'язання завдань контрольної роботи. За це С. після уроків побила однокласницю, завдавши їй легких тілесних ушкоджень.
 - в) П'ятикласниця образилася на подругу за лайку на свою адресу під час шкільної перерви. Через це вона відмовилася дати їй олівець під час уроку, потрібний для виконання контрольної роботи, а також піти до неї на день народження, хоча раніше обіцяла прийти.
 - д) Десятикласники Р., Л. та О. ввечері гуляли селом. Проходячи повз закритий магазин, вони побачили спалах усередині — сталося коротке замикання. За хвилину хлопці побачили полум'я. Знаючи, що пожежної команди в селі немає, вони розбили вікно та, застосовуючи підручні знаряддя та вогнегасник, загасили пожежу, яка розпочиналася. При цьому хлопці пошкодили касовий апарат.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Пригадайте, що означають поняття «закон», «держава», «право», «дієздатність», «правоздатність», «правопорушення», «правовідносини».
2. Порівняйте різні види соціальних норм.
3. Поясніть, чим норми права відрізняються від інших правил чи соціальних норм.
4. Наведіть приклади різних видів соціальних норм і ситуацій, у яких вони діють.
5. Наведіть приклади держав, що мають різну форму правління, форму державного устрою та політичний режим.
6. Висловте свою думку щодо обґрунтованості звільнення від відповідальності осіб, які вчинили правопорушення в стані необхідної оборони та крайньої необхідності.
7. Наведіть приклади правопорушень, про які ви знаєте з повідомлень засобів масової інформації.
- 8*. Порівняйте необхідну оборону та крайню необхідність.
- 9*. Доповніть запропонований перелік та узагальніть його.
Необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність, виконання законного наказу, ... — це ...

Тестові завдання

1. Визначте, у якому випадку скоєно кримінальне правопорушення.
 - А** школяр не сплатив за проїзд в автобусі
 - Б** хлопець украв у магазині мобільний телефон
 - В** дівчина позичила в однокласниці велосипед і своєчасно його не повернула
 - Г** випускниця школи влаштувалася на роботу, але невдовзі без поважної причини вранці запізнилася на роботу

2. З'ясуйте, яке з поданих визначень відповідає поняттю «соціальні норми».
- А** правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в суспільстві та встановлені державою, суспільством або об'єднаннями громадян / громадян
 - Б** загальнообов'язкові формально визначені норми чи правила, які встановлені та підтримуються державою, регулюють найважливіші суспільні відносини, за порушення яких настає юридична відповідальність
 - В** правила, які надають можливість фізичній або юридичній особі власними діями створювати, змінювати чи припиняти права й обов'язки громадян / громадян
3. Визначте, яка із зазначених ознак НЕ є обов'язковою для держави.
- А** наявність кордонів
 - Б** наявність державних символів
 - В** наявність системи права
 - Г** наявність податкової системи
 - Д** наявність території
4. Визначте, у якому випадку є підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності.
- А** 15-річний хлопець, захищаючись від нападників, які намагалися побити його, зламав одному з них руку
 - Б** водій автобуса, у якого відмовили гальма, щоб урятувати пасажирів, напав на автомобілі, що стояли на узбіччі, пошкодив їх, але автобус було зупинено, ніхто не постраждав
 - В** хлопець відмовився взяти участь у зборах, які проводили в школі з метою створення дитячої організації
 - Г** дівчина, ображена на несправедливу, на її думку, оцінку, розбила вікна в кабінеті директорки школи
5. Визначте, у якому випадку особа може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності.
- А** громадянин Е. через власну недбалість пошкодив службовий автомобіль, яким він керував
 - Б** громадянка Л., якій виповнилося 14 років, вчасно не отримала паспорт громадянки України
 - В** громадянка Р. завдала тяжких тілесних ушкоджень своїй подрузі
 - Г** громадянин О. відмовився брати участь у виборах народних депутатів України
6. Визначте, який із видів відповідальності НЕ є юридичним.
- А** адміністративна
 - Б** дисциплінарна
 - В** кримінальна
 - Г** моральна
 - Д** цивільно-правова
7. Визначте, у якому випадку йдеться про правовідносини.
- А** дівчина й хлопець обвінчалися
 - Б** школярка купила тістечко у шкільному буфеті
 - В** хлопець на прохання матері прибрав у своїй кімнаті
 - Г** суддя під час футбольного матчу призначив штрафний удар

- 8.** Визначте, яка із зазначених обставин є юридичною дією.
- А** народження дитини
 - Б** пожежа
 - В** складання заповіту
 - Г** смерть людини
- 9.** Визначте, яка ознака НЕ є обов'язковою для правопорушення.
- А** протиправність
 - Б** шкідливість
 - В** наявність вини правопорушника
 - Г** наявність дій правопорушника
- 10.** Визначте, яка із зазначених ознак НЕ є обов'язковою для об'єктивного права.
- А** системний характер
 - Б** закріплення у свідомості більшості членів суспільства
 - В** формальна визначеність норм
 - Г** юридична відповідальність за порушення норм
 - Д** загальна обов'язковість норм

Забезпечення прав людини — основна мета діяльності держави

§ 5. Поняття та класифікація прав людини

1. Що таке *права та свободи людини*.

- *Назвіть права, які, на вашу думку, кожна людина повинна мати для життя та розвитку.*

Кожна людина має чимало потреб. Частина з них є такими, що їх визнає та забезпечує держава.

Потрібно зазначити, що деякі права людина отримує від природи, вони притаманні їй як фізичній істоті, незалежно від того, у якій державі вона живе. Таким, наприклад, є **право на життя** — навіть держава не має права обмежити, відібрати в людини це право. Кожна людина має право **на свободу**, не може бути свавільно позбавлена волі. Такі права називають **природними**, або **невідчужуваними**.

Інші права людина має лише завдяки тому, що держава забезпечує їх своїм апаратом, своїми органами. Адже навряд чи хто-небудь, крім держави, має можливість забезпечити реальне право особи на освіту, на соціальне забезпечення тощо.

Дуже часто ми чуємо слова **право та свобода**. У чому ж полягає різниця між ними? Свободу людина може реалізувати, здійснити без будь-якого втручання держави та її органів. Держава повинна лише забезпечити охорону й захист цих свобод. Такими є, наприклад, свобода думки, свобода віросповідання. А от права держава повинна забезпечити певними механізмами чи юридичними процедурами. Часто для забезпечення окремого права чи групи прав людини приймають спеціальні закони, створюють спеціальні державні органи.

Нині існує чимало різних прав і свобод людини, які часто поділяють на кілька основних груп (див. *схему 13, с. 40*).

2. Еволюція прав людини.

З давніх-давен люди мріють про щасливе життя без насильства, жорстокості й приниження. Для досягнення цього люди повинні мати певні права — права людини.

Права людини — певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, здебільшого закріплені законодавством.

Поняття «права людини» не залишалося незмінним протягом розвитку людського суспільства. У стародавньому світі права людини були дуже обмеженими, а їхній обсяг суттєво залежав від того, до якого стану вона належала.

- Чи були люди у Стародавніх Римі, Греції та Єгипті рівними? Які права мали раби й рабовласники?

Раби не мали права розпоряджатися навіть власним життям, їх могли подарувати, продати, обміняти. Водночас навіть найбагатший рабовласник за найменшої примхи фараона, імператора міг потрапити до в'язниці, а то й позбутися життя. У пізніші часи люди також не були рівними. Їхні права відрізнялися залежно від стану, до якого вони належали, релігії, яку сповідували, тощо. Лише в часи Французької революції вперше було проголошено принципи рівності та свободи всіх громадян незалежно від будь-яких обставин. Утім, проголосивши це, революція сама порушувала головне право людей — право на життя, зокрема під час кривавого якобінського терору.

- *Пригадайте з курсу історії, які права закріплювалися в Декларації прав людини та громадянина.*

Визнання прав людини проголосила й держава Нового Світу — США. Серед перших документів держави, що діють до нашого часу, — Білль про права, який є складником Конституції США.

- *Пригадайте, чи повною мірою були забезпечені рівність людей та їхні права у США у XVIII — на початку XIX ст.*

Однак у цих та інших тогочасних документах ішлося лише про певну групу прав — громадянські (або особисті) і політичні права. До них належать право на участь в управлінні державою, право на життя, свободу й безпеку особи, право на свободу від необґрунтованого арешту, затримання, право на свободу думки, совісті та релігії, право на рівність перед законом, право на гласний розгляд незалежним і неупередженим судом, з дотриманням усіх вимог справедливого розгляду справи, виборче право, свобода слова, друку, право на власність. Ці права прийнято називати **першим поколінням прав людини**. Значною мірою забезпечення цих прав вимагає від держави утриматися від втручання, людина самостійно може користуватися цими правами.

У першій половині XX ст. формується нова група прав людини. Унаслідок активної боротьби за соціальні права, яка розгорнулася в різних державах світу, у багатьох державах конституційні акти закріплюють **соціально-економічні та культурні права**. Саме тоді закріплюються право на освіту, охорону здоров'я,

З історії українського права

Шемшученко Юрій (1935–2025) — український учений-юрист, доктор юридичних наук, академік Національної академії наук та Української академії правових наук.

З 1966 р. працював в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, пройшовши шлях від аспіранта до директора (з 1988 р.). Вивчав проблеми адміністративного, екологічного й конституційного права. Брав участь у розробленні Конституції України та багатьох законів України.

Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (за створення «Юридичної енциклопедії України»).

соціальне забезпечення. Ці права отримали назву **другого покоління прав людини**. Для реалізації цих прав необхідні активна позиція, діяльність держави, державне фінансування.

Третє покоління прав людини формується у другій половині ХХ ст. Їхня поява — це відповідь людства на загострення глобальних проблем. На відміну від прав попередніх поколінь, вони можуть бути колективними й реалізовуватися лише сумісно. До них належать право на розвиток, мир, безпечне навколишнє середовище тощо.

Нині деякі вчені висловлюють думку про формування **четвертого покоління прав людини**, до якого належать права, пов'язані з прогресом у сфері науки та технологій останніх десятиріч, зокрема право на генетичний захист, право на використання штучного інтелекту, право на медичні послуги, які дають змогу змінювати стан людини, тощо. Також іноді говорять про формування, крім прав людини, також і прав природи — тварин, природних об'єктів, навіть річок. Однак ця думка є дискусійною та підтримується не всіма.

3. Міжнародні стандарти прав людини.

Після Другої світової війни світ прийшов до визнання прав людини найвищою цінністю людства, яку має забезпечити кожна демократична держава та світове співтовариство в цілому.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини. Як і будь-яка декларація, цей документ має певні недоліки. Головний — вона лише декларує права людини, не формулюючи шляхів і механізмів їхнього забезпечення. Саме тому виникла потреба доповнити цей документ іншими міжнародно-правовими актами. У 1966 р. було підписано Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з міжнародно-правовими актами.

Загальна декларація
прав людини

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/995_015#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text)

Міжнародний пакт
про громадянські та
політичні права

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/995_043#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text)

Міжнародний пакт про
економічні, соціальні
й культурні права

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/995_042#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text)

Є й інші міжнародно-правові акти, що стосуються прав людини, захищають права окремих категорій людей, зокрема Конвенція про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та ін. Діють угоди, покликані забезпечити права жінок, учасників бойових дій, військовополонених, тощо.

Крім загальносвітових актів, існує низка регіональних актів. Радою Європи прийнято, зокрема, Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини (1950), Європейську конвенцію про здійснення прав дітей (1995) і ряд інших, учасником яких є наша держава.

У цих міжнародно-правових актах проголошено основні права людини, серед яких особливе місце займають невід’ємні (або, як їх ще називають, *природні*) права, тобто ті, що належать людині від народження, від природи й не можуть бути свавільно обмежені чи відібрані.

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з міжнародно-правовими актами.

Конвенція про
права дитини

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/995_021#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text)

Європейська конвенція
з прав людини

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/995_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text)

Для гідного існування людини необхідно забезпечити її права. Права людини прийнято поділяти на кілька поколінь.

Міжнародні стандарти прав людини було закріплено Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Конвенцією про права дитини.

Запам’ятайте: *Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про права дитини.*

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «права людини», «покоління прав людини».
- 2*: Наведіть приклади з історії, коли права людей відрізнялися залежно від певних чинників, зокрема походження, наявності майна в країнах і різних періодів.
3. Коли права людини отримали міжнародне визнання?
4. Які міжнародно-правові акти в галузі прав людини вам відомі?
- 5*: Висловте свою думку щодо важливості та доцільності міжнародних стандартів прав людини та їхнього закріплення в міжнародно-правових актах.
- 6*: Знайдіть матеріали в повідомленнях ЗМІ про порушення прав людини в різних країнах світу й заходи, які застосовують щодо припинення цих порушень.
- 7*: Створіть у зошиті таблицю класифікації прав людини, яку ви будете продовжувати заповнювати під час подальшого вивчення прав людини.
- 8*: Висловте свою думку щодо доцільності виокремлення четвертого покоління прав людини.

Права людини	До якого покоління прав людини належить	До якої групи прав людини належать	Закріплення в Загальній декларації прав людини	Закріплення в Конституції України	Чим забезпечуються

§ 6. Конституційні права й обов'язки людини та громадянина в Україні

1. Права та свободи людини в Конституції України.

Основний Закон нашої держави — Конституція України — закріплює права та свободи громадян / громадянок України. Конституція визначає, що обсяг прав і свобод, закріплений Основним Законом, не може бути зменшений або звужений, вони не можуть бути скасовані.

- Проаналізуйте поданий витяг із Конституції України. Наведіть приклади використання цих прав.

З Конституції України

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя. (...)

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. (...)

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду, і тільки на підставах та в порядку, установлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. (...)

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. (...)

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. (...)

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. (...)

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. (...)

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. (...)

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. (...)

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. (...)

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. (...)

Стаття 47. Кожен має право на житло. (...)

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. (...)

Знання норм Конституції України має допомогти кожній людині знайти вихід у різноманітних життєвих ситуаціях.

2. Конституційні обов'язки громадян / громадянок України.

Кожна людина живе в суспільстві та має не лише права, а й обов'язки. Загальна Декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи». Конституція України закріплює ряд обов'язків (див. схему 14).

Схема 14

Насамперед Конституція України вимагає від кожного / кожної неухильно дотримуватися Конституції України й законів України, не посягати на права та свободу, честь і гідність інших людей. При цьому Основний Закон України застерігає, що незнання законів громадянами / громадянками не звільняє їх від відповідальності.

Існування будь-якої держави неможливе без відповідного фінансового забезпечення. Гроші, необхідні для функціонування державних органів, накопичуються передусім за допомогою податків. Конституція України встановлює, що «кожний зобов'язаний сплачувати податки й збори в порядку та розмірах, установлених законом».

- Більш докладно про податки ви можете дізнатися в електронному додатку.

За фараона Яхмоса II у Стародавньому Єгипті було видано закон, за яким кожний єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти начальника про всі свої прибутки та засоби для життя. Того, хто цього не робив або хто не міг довести, що живе на законні засоби, карали смертю. Це найдавніша відома історикам «декларація доходів».

• Турецькі султани брали податок дітьми — для яничарського війська.

• У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство: що більше вбивств не зуміла розкрити громада за певний строк, то вища сума податку.

• Іспанці сплачували податок «туфля королеви» — на весілля неодруженого короля.

• В Англії в 1797–1798 рр. усі власники годинників щорічно сплачували до скарбниці 5 шилінгів.

• Правитель давньоримської провінції Галлії Валерій Ліцініан Ліціній (308–324) поділив рік на 14 місяців, щоб отримувати два додаткових щомісячних податки з підданих.

Кожний / кожна також зобов'язаний / зобов'язана не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним / нею збитки.

Більшість держав нині мають свої символи — прапори, герби, гімни. **Шанування державних символів** — ще один конституційний обов'язок громадян / громадянок України.

Прапор
України

Герб
України

Конституція України передбачає обов'язок **кожного / кожної громадянина / громадянки України здобути повну загальну середню освіту**. Здобути її може особа в закладі середньої освіти, професійної чи фахової передвищої освіти.

3. Обов'язок захищати Україну.

Будь-яка держава повинна бути здатною захистити свої кордони, суверенітет і незалежність. Саме тому Конституція встановлює обов'язок громадян України **захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність**.

Відносини між державою та громадянами / громадянками України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також загальні засади проходження в Україні військової служби визначає Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Нині в Україні існує базова військова служба, служба за призовом під час мобілізації в особливий період, військова служба за контрактом. У разі оголошення воєнного стану, необхідності дати відсіч агресії проти України може бути оголошено мобілізацію громадян України віком від 18-ти до 60-ти років.

Закон визначає категорії громадян щодо військової служби (див. табл. 2).

Таблиця 2

Категорії громадян щодо військової служби

Допризовники	Особи, які підлягають узяттю на військовий облік.
Призовники	Особи, які взяті на військовий облік.
Військовослужбовці	Особи, які проходять військову службу.
Військовозобов'язані	Особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних сил України й інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави.
Резервісти	Особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних сил України, інших військових формувань і призначені для їхнього комплектування в мирний час і в особливий період.

Для будь-якої молодшої людини виконання військового обов'язку починається з підготовки до військової служби. Частиною цієї підготовки є предмет «Захист України», який ви вивчатимете наступного року. Крім того, частина призовників залучається до підготовки за військово-технічними спеціальностями. Ще до призову в армію готують водіїв, водолазів, радистів тощо. Для підготовки до військової служби створено ліцеї з по-

силеною військово-фізичною підготовкою, військові ліцеї, чимало студентів вищих навчальних закладів проходять підготовку на військових кафедрах, у військових підрозділах навчальних закладів, отримуючи підготовку офіцерів запасу. Під час організації та здійснення загальновійськової підготовки громадян України не допускаються будь-які форми дискримінації, зокрема за ознакою статі, тобто дівчата можуть отримати її на рівних із хлопцями.

Важливим етапом військової служби є приписка громадян до призовних дільниць. Щороку з 1 січня по 31 липня громадян України чоловічої статі, яким у рік взяття на військовий облік виповнюється 17 років, беруть на військовий облік призовників. Відомості щодо них вносять до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних і резервістів.

З урахуванням стану здоров'я, рівня освітньої підготовки, особистих якостей, роду діяльності та спеціальності допризовника приймають рішення щодо його придатності або непридатності до військової служби й видають посвідчення про приписку.

Нині в Україні замість строкової військової служби запроваджено базову військову службу, для проходження якої направляють придатних для цього за станом здоров'я громадян України чоловічої статі (жіночої статі добровільно), у віці від 18-ти до 25-ти років. Зазначені громадяни України можуть один раз обрати рік проходження базової військової служби до досягнення ними 24-річного віку. Обов'язкове отримання базової військової підготовки передбачено під час здобуття вищої освіти.

У деяких випадках призовнику може бути надано відстрочку для проходження базової військової служби (за станом здоров'я, сімейними обставинами, для продовження навчання) або навіть звільнено від неї.

У мирний час або особливий період (крім періоду дії воєнного стану) базова військова служба триватиме до 5-ти місяців (до 3-х місяців здійснюється базова загальновійськова підготовка, до 2-х місяців — фахова підготовка), під час дії воєнного стану — до 3-х місяців (не менше 1-го

місяця здійснюється базова загальновійськова підготовка, до 2-х місяців — фахова підготовка).

Особи, які мають повну загальну середню, професійну, фахову — передвищу або вищу освіту, віком від 17-ти років до 30-ти років і не мають військових звань офіцерського складу, які бажають стати офіцерами, можуть укласти контракт на військову службу (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів. Після закінчення цих закладів вони отримують первинні офіцерські звання та укладають контракти на службу офіцерами Збройних сил України.

- Знайдіть в інтернеті матеріали про мобілізацію та мобілізаційну готовність.

Станом на 2025 рік лише у 8 європейських державах передбачена обов'язкова військова служба. Це Данія, Фінляндія, Греція, Австрія (з можливістю альтернативної цивільної служби), Естонія, Швеція, Норвегія, Кіпр.

Якщо раніше єдиною державою, де існувала обов'язкова військова служба для жінок, був Ізраїль, то останніми роками призивати на обов'язкову військову службу жінок стали в Нідерландах, Швеції, Данії.

У Данії використовується система відбору призовників за лотереєю.

Строк служби у різних державах різниться – від 165 днів для деяких призовників у Фінляндії до 24 місяців у Сингапурі, 21 місяця у Південній Кореї, 32 місяців для чоловіків в Ізраїлі.

Держава з повагою ставиться до релігійних переконань своїх громадян. Окремі релігійні вчення забороняють віруючим тримати в руках зброю, служити у війську або навіть давати будь-які клятви (різновидом яких є військова присяга).

Конституція України проголошує, що службу у війську в мирний час може бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, однак ця норма діє лише в мирний час.

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу»

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>

Закон України «Про Державний Гімн України»

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-15#Text>

Постанова Верховної Ради України «Про Державний Герб України»

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2137-12>

Постанова Верховної Ради України «Про Державний Прапор України»

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-12#Text>

Конституція України закріплює широкий перелік прав і свобод людини та громадянина / громадянки. Установлені Конституцією України стандарти прав людини відповідають міжнародно-правовим стандартам прав людини.

Водночас громадяни / громадянки України мають визначені законом обов'язки. До конституційних обов'язків громадян / громадянок України належать обов'язки дотримуватися Конституції України і законів України, шанувати державні символи України, сплачувати податки та збори, зберігати природу й культурну спадщину, захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

Запам'ятайте: *права та свободи людини, конституційні обов'язки, податок, військовий обов'язок, державні символи — герб, гімн, прапор.*

Запитання та завдання

- 1* Складіть розповідь про права людини, якими вам доводилося користуватися в житті.
- 2* Які права людини ви вважаєте найважливішими для себе? Обґрунтуйте свою думку.
3. Назвіть конституційні обов'язки громадянина / громадянки України.
4. Висловіть свою думку, чи відповідає надання права на відстрочку та права на альтернативну службу демократичним цінностям, а також іншим (крім права) соціальним нормам.
5. Проаналізуйте, які обов'язки громадян / громадянок України ви повинні виконувати вже тепер.
- 6* Використовуючи додатковий матеріал з електронного додатка та спілкуючись із батьками, дізнайтеся, які з податків вони сплачують і в якому розмірі.
- 7* Використовуючи додатковий матеріал з електронного додатка, висловіть думку щодо доцільності запровадження нових податків або скасування чинних.
8. Висловіть свою думку щодо доцільності існуючих і доцільності запровадження додаткових обов'язків громадян / громадянок України.
- 9* Проаналізуйте зв'язок між установленням права на альтернативну службу й іншими правами людини.

Практичне заняття 3

Конституційні права й обов'язки громадян України

(Указівки щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель / учителька.)

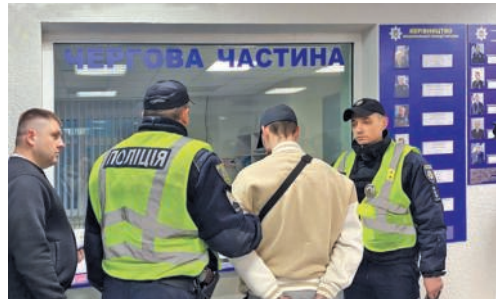
1. Розподіліть права та свободи людини, передбачені Конституцією України, за відомими вам групами прав людини й поколіннями прав людини.
2. Проаналізуйте ситуації та запропонуйте вихід із них, використовуючи норми Конституції України.

а) Пізно ввечері до вашої оселі подзвонили кілька осіб у цивільному, які, назвавши себе працівниками поліції, вимагали відчинити двері й дати можливість провести обшук. Вони пред'явили службові посвідчення та постанову слідчого про проведення обшуку. Чи правомірні їхні дії?

б) Неподалік від вашої школи будівельники розпочали огорожувати сквер і спортивний майданчик, пояснивши, що тут заплановано спорудження ділянки нової дороги. Не погодившись із цим, ви разом із дорослими мешканцями взяли участь в організації мітингу й пікетуванні біля місця будівництва. Основна вимога — зберегти зелену зону та спортивний майданчик. Коли ви вийшли до об'єкта з плакатами, співробітники поліції почали вимагати припинити акцію. Хто правий у цій ситуації? Як треба діяти, щоб законно провести цю акцію?

в) До вас підійшли співробітники поліції, які заявили, що ваші прикмети збігаються з прикметами особи, котру підозрюють у скоєнні нападу на дівчину. Вони запропонували пройти з ними до поліції. Ви попросили попередити батьків про затримання, але вам було відмовлено. На прохання запросити знайомого адвоката вам відмовили й запропонували скористатися послугами іншого, який у цей час знаходився біля поліції. Лише через п'ять діб вас відпустили, повідомивши про можливість нового виклику. Чи правомірними були дії правоохоронців?

§ 7. Захист прав і свобод людини в Україні

1. Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина / громадянки в Україні.

Емблема Уповноваженого
Верховної Ради
України
з прав людини

Кожна людина повинна знати свої права. Однак цього недостатньо. На жаль, у житті іноді виникає потреба захистити їх. Для забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина / громадянки в Україні створено певну систему.

Насамперед Конституція України визначила, що «кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань».

Якщо власних сил і можливостей для захисту прав недостатньо, кожний / кожна має право звернутися до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. Треба визначити, до якого органу звертатися, до компетенції якого органу належить ваша проблема.

Якщо порушено ваше право на освіту, доцільно звернутися до управління чи департаменту освіти, ваші права порушили в магазині — до органів захисту прав споживача тощо. У разі порушення прав людини правоохоронними органами — незаконного затримання, застосування незаконних засобів під час розслідування — можна звернутися не лише до відповідного органу внутрішніх справ більш висо-

кого рівня, а й до прокуратури, державного бюро розслідувань.

У разі необхідності людина може звернутися для захисту своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (іноді за традицією європейських держав його називають *омбудсменом*).

Крім цього, кожний / кожна має право на судовий захист своїх прав і свобод. Звичайно, у разі виникнення певних проблем доцільно звернутися до відповідних державних органів. Однак, якщо це не привело до бажаного результату, треба звертатися до суду. Розгляд проблеми в суді здійснює незалежний суддя, який має бути максимально об'єктивним, але судові процедури, особливо з урахуванням можливих оскаржень, є досить тривалими.

З історії українського права

Юзьков Леонід (1938–1995) — український учений-правознавець, доктор юридичних наук. Працював у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Досліджував проблеми конституційного й адміністративного права. Брав участь у розробленні Декларації про державний суверенітет України, Конституції України. У 1992 р. був обраний першим Головою Конституційного Суду України.

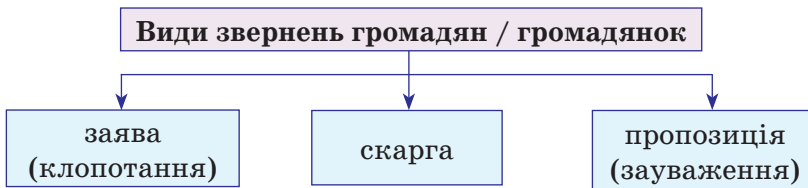
2. Звернення громадян / громадянок.

Порядок звернення громадян / громадянок до державних органів визначений Законом України «Про звернення громадян». Цей розгляд здійснюють, як правило, досить оперативно, звернення розглядають професіонали в тій сфері, до якої стосується звернення.

Громадяни / громадянки мають право подавати до будь-яких організацій, державних органів, громадських організацій пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, виявляти недоліки в їхній роботі, оскаржувати дії посадовців, державних і громадських органів. Кожен / кожна має право звернутися до будь-яких органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ чи організацій для захисту своїх прав, законних інтересів або зі скаргою у випадку їхнього порушення.

Залежно від змісту, закон поділяє звернення громадян / громадянок на три категорії: заяви (клопотання), скарги та пропозиції (зауваження) (див. схему 15).

Схема 15

Подаючи **заяву**, громадянин / громадянка звертається з проханням про сприяння реалізації своїх законних прав та інтересів, повідомляє про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій тощо, висловлює думки щодо поліпшення їхньої діяльності.

Клопотання — це письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо. Якщо у зверненні дають пораду чи рекомендацію щодо діяльності органів державної влади або місцевого самоврядування, висловлюють думки щодо вирішення певних проблем, то йдеться про **пропозицію**. Коли права людини порушено й вона вимагає їх поновити, переглянути певне рішення або дії, то треба подати **скаргу**.

Під час розгляду звернення громадянин / громадянка має право особисто викласти свої аргументи, подати додаткові матеріали, бути присутнім / присутньою при розгляді заяви чи скарги. Громадянин / громадянка має право ознайомлюватися з матеріалами перевірки, а також користуватися допомогою адвоката. Закон визначає строки розгляду звернення — не більше одного місяця від дня його надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше

15-ти днів від дня їхнього отримання. Якщо протягом місячного терміну вирішити порушені у зверненні питання неможливо, строк може бути подовжено, але при цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45-ти днів.

З метою захисту прав людини в Україні створено систему органів та установ. Кожний / кожна громадянин / громадянка має право законними способами захищати свої права, за необхідності звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до суду.

Закон визначає порядок звернення громадян / громадянок, вимоги до звернень і порядок їхнього розгляду.

Запам'ятайте: звернення громадян / громадянок, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен).

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Закон України
«Про звернення громадян»
[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/393/96-вр#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text)

Сайт Уповноваженого Верховної
Ради України з прав людини
<http://www.ombudsman.gov.ua>

Запитання та завдання

1. Які органи в Україні мають забезпечувати захист прав людини?
2. Які види звернень громадян / громадянок передбачені Законом України «Про звернення громадян»?
3. Користуючись підручником і Законом України «Про звернення громадян», визначте, які права має громадянин / громадянка під час розгляду його / її звернення.
4. Запропонуйте, за допомогою яких органів можна вирішити проблеми, що виникли в поданих ситуаціях, та захистити порушені права людини.
 - а) Громадянина протягом тривалого часу затримують виплату заробітної плати;
 - б) громадянку протягом 9-ти місяців утримували під вартою за підозрою в скоєнні вбивства. За її твердженням, співробітники правоохоронних органів застосовували щодо неї незаконні методи тиску (побиття, тортури, позбавлення їжі тощо);
 - в) багатодітну сім'ю, у якої є дитина з інвалідністю, виселяють із кімнати гуртожитку, де вона законно проживала багато років, не надавши ніякого іншого помешкання.
5. За QR-кодом чи посиланням ознайомтеся зі зразком поданого документа. Складіть звернення до Європейського Суду з прав людини, заповнивши відповідний формуляр.

[https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/
human-rights/echr-application-form.pdf](https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/human-rights/echr-application-form.pdf)

Практичне заняття 4

Звернення громадян / громадянок

*(Інформацію щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель / учителька.)*

- Проаналізуйте запропоновані ситуації. Визначте орган, до компетенції якого належить вирішення питання. Складіть відповідні звернення.
 - Зімітуйте розгляд підготовлених вами звернень при особистому зверненні громадян / громадянок до відповідних органів чи організацій згідно із Законом України «Про звернення громадян».
 - Для виконання завдань користуйтеся витягом із Закону України «Про звернення громадян».
1. Біля вашої школи живе багато дітей різного віку, однак відсутні дитячий і спортивний майданчики. Мешканці хотіли б вирішити цю проблему, готові самі допомогти під час установа цих об'єктів.
 2. Унаслідок тривалих дощів, які йшли безперервно майже 2 місяці, у районі спостерігався надзвичайно високий рівень води в річках та озерах. Захисна дамба, яка належить місцевій гідроелектростанції, не витримала, у результаті цього було затоплено присадибні ділянки та навіть деякі будинки. Ваші сусіди, будинок яких потрапив у зону підтоплення, вирішили звернутися по допомогу, щоб відновити будівлю, яка постраждала.
 3. Ваші сусіди — багатодітна сім'я, яка має вісім дітей. Вони неодноразово зверталися до сільської та районної ради з проханням виділити їм земельну ділянку для ведення підсобного господарства, щоб забезпечити сім'ю продуктами. Однак їм відмовили. Ваші сусіди вважають, що мають право на отримання земельної ділянки.
 4. На початку зими виникли великі проблеми з транспортним сполученням із вашим населеним пунктом. Замість шести рейсів, передбачених розкладом, здійснювали лише 2–3, до того ж на лінію виходили не великі автобуси, як раніше, а мікроавтобуси. Унаслідок цього мешканці населеного пункту не могли потрапити до районних установ для вирішення своїх проблем.
 5. Складіть звернення щодо проблем, які, на вашу думку, є важливими для вашого населеного пункту, мікрорайону, школи відповідно до вимог українського законодавства.

Із Закону України «Про звернення громадян»

Стаття 5. Вимоги до звернення

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення має бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. (...)

Стаття 8. Звернення, які не підлягають розгляду та вирішенню, письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від одного й того ж громадянина з одного й того ж питання, якщо перше вирішено по суті. (...)

Стаття 14. Розгляд пропозицій (зауважень) громадян

Органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності чи об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) і повідомити громадянина про результати розгляду (...).

Стаття 15. Розгляд заяв (клопотань)

(...) Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) в обов'язковому порядку надається тим органом, який отримав ці заяви й до компетенції якого входить вирішення порушених у заявах (клопотаннях) питань, за підписом керівника або особи, яка виконує його обов'язки.

Рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у заяві (клопотанні), доводять до відома громадянина в письмовій формі з посиланням на Закон і викладенням мотивів відмови, а також із роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Пригадайте, що означають поняття: «права людини», «звернення громадян», «податок», «державні символи».
2. Проаналізуйте, які конституційні обов'язки ви вже виконували або повинні виконувати.
3. Визначте проблеми, які у вас чи ваших друзів існують і можуть бути вирішені органами державної влади, місцевого самоврядування, організаціями. Складіть відповідне звернення до цього органу чи організації.
- 4*. Використовуючи знання з історії України, проаналізуйте, як змінювалися права людини в нашій державі в різні історичні періоди.
- 5*. Що, на вашу думку, може допомогти покращити рівень захисту прав людини в нашій державі (зміни законодавства, організаційні заходи, створення нових чи ліквідація існуючих органів тощо).

Тестові завдання

1. По телебаченню України регулярно оприлюднюють офіційну інформацію про стан безпеки на атомних електростанціях України. Ці повідомлення є реалізацією права громадян на
 - А** охорону здоров'я
 - Б** безпечне навколишнє середовище
 - В** доступ до інформації

- Г** участь в управлінні державою
Д повагу своєї честі та гідності
2. Визначте, яке із зазначених прав належить до першого покоління прав людини.
- А** на працю
Б на соціальне забезпечення
В на здорове навколишнє середовище
Г на рівність
Д на мир
3. Визначте, який обов'язок громадян України НЕ передбачений Конституцією України.
- А** сплачувати податки
Б брати участь у виборах
В не завдавати шкоди природі, історичним пам'яткам
Г захищати Вітчизну
Д шанувати державні символи
4. Визначте, у якому віці громадяни України зобов'язані пройти базову військову службу.
- А** із 17-ти до 21-го року
Б з 18-ти до 25-ти років
В з 18-ти до 27-ми років
Г з 19-ти до 25-ти років
5. Ви вважаєте, що ваші права було порушено під час надання медичної допомоги в лікарні. Визначте, який вид звернення громадян вам потрібно підготувати.
- А** клопотання
Б скаргу
В пропозицію

Розділ 3

Основи конституційного права

§ 8. Вибори — основа демократії

1. Загальні засади виборів.

Найважливішою формою прямої демократії є вибори, за допомогою яких здійснюється формування складу представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція України визначила основні принципи проведення виборів.

Ознайомтеся зі статтями 70, 71 Конституції України. Визначте

- які принципи проведення виборів установлює Конституція України;
- хто має право голосу на виборах в Україні.

Конституція України

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Вибори до органів державної влади й органів місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Загальне виборче право передбачає, що кожний громадянин / кожна громадянка України, який / яка досяг / досягла 18 років, має право голосу під час проведення виборів і референдумів. Установлення такої вікової межі зрозуміле, адже для участі у виборах громадянин / громадянка повинен / повинна мати певний рівень самосвідомості, політичної та громадянської зрілості, що пов'язано з відповідним віком. Громадян, які мають право брати участь у голосуванні, називають **виборцями**.

Права голосу позбавлені особи, що визнані судом недієздатними (унаслідок психічного захворювання). Будь-яке інше обмеження виборчих прав громадян / громадянок заборонено.

Вибори повинні бути **вільними**. Це означає, що кожний виборець самостійно вирішує: брати йому участь у голосуванні чи відмовитися від нього. Якщо громадянин або громадянка бере участь у виборах, він / вона вирішує, за кого віддати свій голос. Будь-який примус і тиск на виборців заборонено й караються законом, боротися за їхні голоси можна тільки шляхом агітації і пропаганди.

Рівне виборче право означає, що кожний виборець може отримати однакову з іншими виборцями кількість бюлетенів для голосування незалежно від соціального, матеріального стану та будь-яких інших обставин. Своє виборче право громадянин / громадянка може використати тільки особисто, тобто заборонено отримувати бюлетень за друзів чи родичів навіть за їхнім дорученням. Крім того, під час підготовки до виборів рівні права мають усі кандидати в депутати, заборонено використовувати для передвиборчої кампанії своє службове становище.

В Україні депутатів усіх рівнів, Президента України обирають безпосередньо виборці — у бюлетені кожний виборець бачить прізвища кандидатів і висловлює своє ставлення саме до них. Таке голосування називають **прямим**.

Неодмінною умовою демократизму виборів є **таємність голосування**, тобто ніхто не має права контролювати волевиявлення громадян / громадянок, своє право вони реалізують у спеціальних приміщеннях або кабінах для голосування наодинці.

Не завжди і не в усіх країнах дотримувалися загальновизнаних нині демократичних принципів виборів. У XVIII–XIX ст. у багатьох країнах Європи, де вже обирали парламенти, було встановлено обмеження — цензи для учасників виборів. Так, в Італії Конституцією 1848 р. було передбачено майновий (наявність певної кількості майна чи мінімальна сума податків) ценз і ценз писемності (уміння читати та писати), унаслідок чого у виборах могли брати участь лише 3 % громадян.

Тільки в 1920 р. жінки у США дістали право голосу, а у Швейцарії вони беруть участь у виборах лише з 1971 р.

Нині в багатьох країнах (США, ФРН, Японії та ін.) діє ценз осілості — виборець повинен прожити певний установлений час на території виборчого округу чи країни в цілому.

В окремих країнах участь у виборах є обов'язковою, виборцям роблять спеціальну позначку в паспорті, її відсутність може призвести до чималого штрафу.

Вибори проводять у більшості країн світу, і кожна з них виробляє свою виборчу систему. Усі системи можна умовно поділити на кілька видів. Розрізняють пропорційну, мажоритарну й змішану виборчі системи.

Коли застосовують **пропорційну систему**, кандидатів висувають партії, виборчі блоки, а місця в органі влади розподіляють **пропорційно** — залежно від кількості отриманих відповідною партією чи блоком голосів виборців. Іноді використовують пропорційну систему з відкритими списками, коли виборець може вплинути на розподіл місць у списках партії, висловивши свою прихильність до певного кандидата.

Якщо використовують **мажоритарну систему**, для обрання кожному кандидату треба набрати більшість голосів виборців певної території або країни в цілому.

У **змішаній системі** поєднують елементи обох систем: частину депутатів обирають за пропорційною, частину — за мажоритарною системою.

У мажоритарній системі є два різновиди залежно від того, яку кількість голосів потрібно набрати кандидату для обрання. Якщо кандидат має набрати більше половини голосів тих, хто взяв участь у голосуванні, систему називають **мажоритарною абсолютної більшості**. Якщо обраним вважають кандидата, за якого проголосувало більше виборців, ніж за інших кандидатів (не обов'язково більше половини від усієї кількості), ідеться про **мажоритарну систему відносної більшості**.

Розгляньмо приклад. У голосуванні на виборах узяло участь 80 тис. виборців. З них за кандидата К. проголосувало 36 тис. виборців, за кандидата Р. — 24 тис., за кандидата Н. — 20 тис. осіб. Якщо діятиме система абсолютної більшості, нікого з кандидатів не можна вважати обраним. Як правило, у цьому випадку проводять другий тур виборів — повторне голосування за двома кандидатурами, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. Це кандидати К. і Р. Якщо ж діятиме система відносної більшості, обраним вважають кандидата К., який набрав більше голосів, ніж інші кандидати.

У різних країнах діють різні види виборчих систем. У Великій Британії і США використовують мажоритарну виборчу систему; у Франції, Ізраїлі, Норвегії — пропорційну; у Грузії та Росії — змішану. Вважають, що пропорційна виборча система забезпечує більшу стабільність у роботі парламенту, адже депутати є представниками певних партій і сформувавши потрібну більшість для прийняття рішення значно простіше. Утім, вона ефективна за наявності в країні розвинутої системи партій як представників різних верств населення. Жодна система не є абсолютно довершеною.

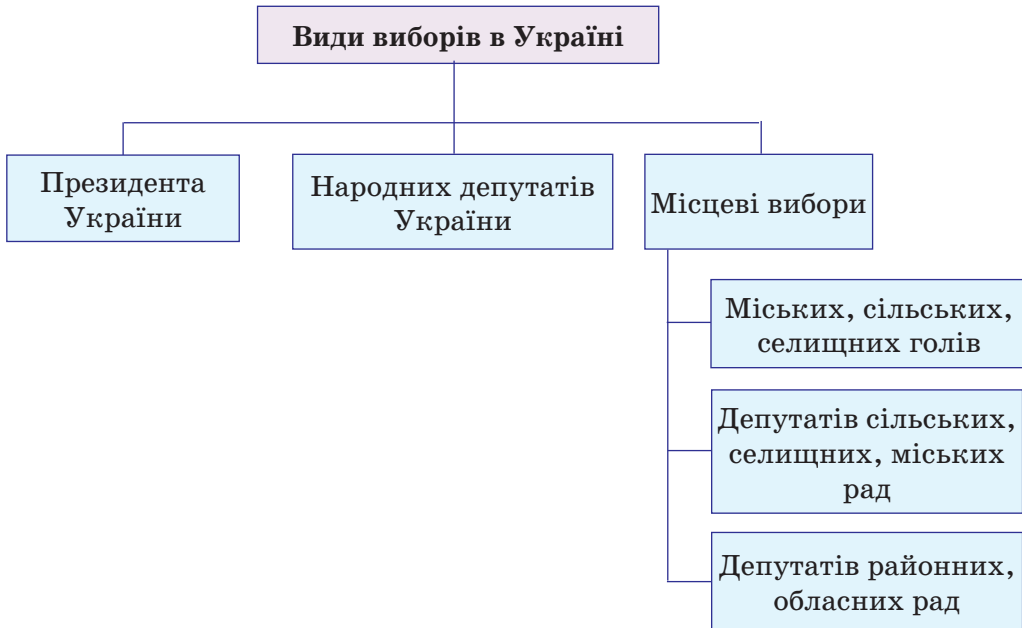
Для проведення виборів за будь-якою системою створюють виборчі округи. Якщо в окрузі обирають одного депутата, такий округ називають **одномандатним**, якщо кілька депутатів — **багатомандатним**.

2. Вибори в Україні.

Вибори в Україні регулюються **Виборчим кодексом України**.

Цим нормативним актом передбачено проведення виборів Президента України, народних депутатів України та місцевих виборів (міських, сільських, селищних голів, а також депутатів органів місцевого самоврядування — сільських, селищних, міських, районних та обласних рад (див. *схему 16*).

Схема 16

Для кожних із цих виборів встановлено певний порядок їхнього проведення. Вибори Президента України проводять за мажоритарною виборчою системою в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі; народних депутатів України — за пропорційною виборчою системою. Система, за якою проводять місцеві вибори, залежить від розмірів населеного пункту, району, області. Вибори депутатів сільської, селищної, міської ради (територіальних громад із кількістю виборців до 10 тис. осіб) проводять за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних виборчих округах, на які поділяють територію відповідної територіальної громади. Якщо ж кількість виборців перевищує 10 тис., вибори проводять за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій у територіальних виборчих округах, на які поділяють єдиний багатомандатний виборчий округ. Вибори сільського, селищного, міського (міста з кількістю виборців до 75 тис. осіб) голови проводять за мажоритарною виборчою системою відносної більшості, а у більш великих містах — за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості.

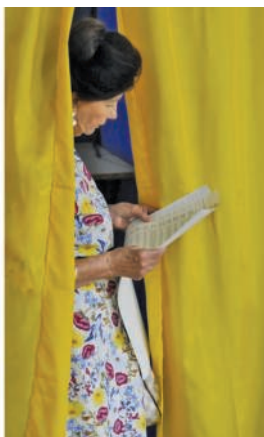
Будь-які вибори мають кілька етапів. Після призначення виборів відбувається утворення виборчих округів, дільниць, на яких відбуватиметься голосування, формуються відповідні виборчі комісії з представників партій та окремих кандидатів. Важливим етапом є висунення кандидатів. Кандидатів у Президенти України та в народні депутати висувають партії, на місцевих виборах право висунення мають місцеві осередки партій. Під час висунення списків кандидатів партіями передбачена вимога дотримання гендерної рівності — у списках має бути забезпечено рівне представництво чоловіків і жінок. В окремих випадках можливе самовисунення кандидатів, зокрема на виборах Президента України, сільських, селищних і міських голів.

Після висунення та реєстрації кандидатів розпочинається етап передвиборчої агітації. У цей час проводять зустрічі з кандидатами, передвиборчі мітинги, пресконференції, агітаційні матеріали розміщують на вулицях, у засобах масової інформації, мережі «Інтернет» тощо.

У день виборів на виборчих дільницях відбувається голосування. Кожний виборець повинен пред'явити документ, що посвідчує особу (як правило, паспорт), розписатися у списку виборців, після чого член виборчої комісії видає йому виборчий бюлетень. Виборець у спеціальній кабінці чи приміщенні позначає свій вибір та опускає бюлетень у виборчу скриньку. Контроль за волевиявленням виборців не здійснюють.

Після закінчення часу голосування (20:00 за місцевим часом) члени дільничної виборчої комісії відкривають скриньки, здійснюють підрахунок голосів і повідомляють результати до окружної комісії.

На виборах Президента України в першому турі переможцем визнають кандидата, який набрав більше 50 % голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Якщо жодний кандидат не отримав такої переваги, призначають другий тур, у якому беруть участь два кандидати, що набрали більше голосів, ніж інші кандидати. У другому турі переможцем визнають того кандидата, який набере більше голосів виборців.

Порядок підбиття підсумків на інших виборах визначено Виборчим кодексом України.

Отже, вибори є одним із найважливіших інститутів демократичного суспільства, що забезпечує участь громадян / громадянок в управлінні державою. Вибори є вільними й відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

В Україні проводять вибори Президента України, народних депутатів України та місцеві вибори, які регулює Виборчий кодекс України.

Запам'ятайте: *пропорційна, мажоритарна й змішана виборчі системи.*

- За QR-кодом чи посиланням ознайомтеся з поданою інформацією.

Виборчий кодекс України

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

Запитання та завдання

1. Які принципи проведення виборів встановлено Конституцією України?
2. Хто має право брати участь у виборах?
3. Які види виборів передбачено законодавством України?
4. Які виборчі системи існують?
- 5*. Визначте позитивні та негативні ознаки кожного з видів виборчих систем.
- 6*. Проаналізуйте Виборчий кодекс України та визначте, які вимоги встановлено для кандидатів у Президенти України, народні депутати, депутати місцевих рад і міських, сільських, селищних голів. Висловіть свою думку щодо причин відмінностей у цих вимогах.
- 7*. Знайдіть у Виборчому кодексі України норми, що забезпечують рівність чоловіків і жінок, а також забезпечують права осіб з інвалідністю.
- 8*. Уявіть, що ви вирішили висунути свою кандидатуру на виборах депутатів місцевої ради. Запропонуйте основні тези своєї виборчої програми, з якою ви звернетесь до виборців.
- 9*. За можливості, організуйте рольову гру «Вибори», зімітувавши зустріч виборців із кандидатом і голосування на виборчій дільниці. Користуйтеся Виборчим кодексом, щоб дотриматися вимог закону.
10. Наведіть приклади норм виборчого законодавства, що забезпечують дотримання демократичних принципів виборів.
11. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про роботу депутатів рад різного рівня. Проаналізуйте, які засоби вони використовують для виконання своїх обов'язків.

§ 9. Органи державної влади в Україні

1. Поділ державної влади в Україні.

Обов’язковою ознакою будь-якої держави є наявність державного апарату, органів, які забезпечують виконання державою її функцій. В Україні діє чимало різних державних органів.

З Конституції України

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (...).

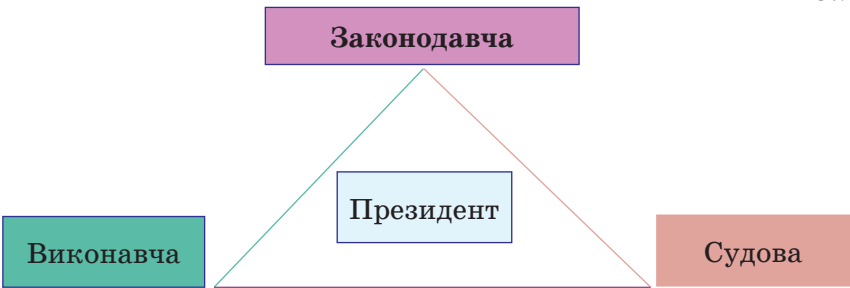
• Як ви вважаєте, з якою метою здійснюється поділ державної влади?

Система поділу державної влади, створена в Україні, забезпечує врівноваження в діяльності органів державної влади. Ця система допомагає запобігти зосередженню всієї влади в одній гілці влади, вимагає від кожної з них урахування позиції інших (див. табл. 3 та схему 17).

Таблиця 3

Гілка влади	Законодавча	Виконавча	Судова
Органи державної влади, які належать до цієї гілки влади	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, обласні, районні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації	Конституційний Суд України, загальні, адміністративні, господарські суди

Схема 17

2. Конституційний статус і компетенція Верховної Ради України.

У системі поділу влади обов’язковим складником є законодавча влада. Саме законодавчий орган із дотриманням спеціальної процедури приймає найважливіші юридичні акти, що мають вищу юридичну силу, — закони (звідси й назва «законодавча влада»). Загальна традиційна назва таких органів — *парламент*.

- *Пригадайте, які органи виконували ці функції в різні періоди історії в різних країнах (Стародавніх Греції, Римі та Русі тощо). Де вперше з'явився парламент?*

У США й у більшості латиноамериканських країн парламент має назву *конгрес*, в Іспанії — *кортеси*, у Нідерландах — *Генеральні штати*, у Великій Британії, Канаді — *парламент*, у Польщі й Литві — *сейм*, в Ізраїлі — *кнесет*, у деяких країнах Сходу — *меджліс*.

У радянській Україні законодавчі органи мали назву *Верховна Рада*. Під час обговорення Конституції України 1996 р. було запропоновано назвати законодавчий орган України *Народною Радою*, але пропозицію відхилили.

Відповідно до Конституції України, **єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.**

Верховна Рада України має право вносити зміни до Конституції України, призначати Всеукраїнський референдум із питань про зміну території України. Найважливішим завданням Верховної Ради України є прийняття законів нашої держави. Крім законодавчих, Верховна Рада України виконує і інші важливі функції, зокрема визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики України, призначає в передбачені Конституцією України строки вибори Президента України, затверджує Державний бюджет України, чисельність і структуру Збройних сил України, дає згоду на обов'язковість для України міжнародних угод — **ратифікує** чи анулює — **денонсує** — їх.

Верховна Рада України розглядає, схвалює чи відхиляє програму уряду, призначає за поданням Президента України (за пропозицією коаліції депутатських фракцій, що становлять більшість парламенту) Прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, голів Анти-монопольного комітету, Фонду державного майна, Голову Національного банку України, Голову Служби безпеки України та звільняє їх із посад, за поданням Прем'єр-міністра — інших членів Кабінету Міністрів України, дає згоду на призначення Генерального прокурора України. Верховна Рада України призначає Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голову та членів Рахункової палати, третину суддів Конституційного Суду України.

Зала засідань Верховної Ради України.
м. Київ

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів.

Строк повноважень народних депутатів — 5 років. Зі складу народних депутатів обирають Голову Верховної Ради України та його заступників. Вони підзвітні Верховній Раді України й можуть бути нею відкликані (зняті з посад). Голова веде засідання Верховної Ради України, представляє її в Україні та за її межами, підписує акти, прийняті Верховною Радою України, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України. Іноді його називають *спікером*, тобто «той, хто говорить».

3. Правовий статус і повноваження Президента України.

У 1991 р., напередодні проголошення Україною незалежності, у нашій державі було запроваджено посаду Президента України. Відповідно до Конституції України, Президент України є главою держави, гарантом суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина / громадянки. Президент України не входить до складу жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувальних механізмів.

Правовий статус президента в різних країнах світу неоднаковий. У Сполучених Штатах Америки виконавча влада належить президенту, він є головнокомандувачем збройних сил, самостійно веде переговори з іноземними державами, призначає міністрів та очолює кабінет міністрів США, має і інші важливі повноваження. Главами виконавчої влади за конституціями є президенти Фінляндії та Індії.

Сильною є влада президента у Франції. Він, зокрема, має право розпуску парламенту, але виконавчу владу очолює прем'єр-міністр. Кабінет міністрів формується з представників партії, що перемогла на парламентських виборах.

Інша ситуація у ФРН та Ізраїлі. Тут президент хоч і є главою держави, але влада його обмежена. Він здебільшого має представницькі функції — приймає послів, здійснює нагородження, підписує міжнародні угоди.

Нині не можна напевно визначити, яка із цих систем найкраща. У кожній з них є переваги й недоліки, кожна країна обирає найпридатнішу саме для неї систему.

- *Висловте свою думку, як треба призначати чи обирати Президента України, щоб це відповідало демократичним засадам народовладдя.*

Президент відіграє значну роль у житті держави. Він повинен представляти інтереси народу. Через це Конституцією України передбачено, що Президента України **обирають громадяни / громадянки України**

на основі загального, рівного й прямого виборчого права таємним голосуванням.

Одна й та ж особа може бути обрана Президентом України не більше двох разів підряд. Він не має права займатися будь-якою іншою діяльністю, бути депутатом. Строк повноважень Президента України — 5 років. Новообраний Президент України на засіданні Верховної Ради України приносить присягу на вірність народу України та вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після оголошення результатів виборів. Президент України на час своїх повноважень користується правом недоторканності, його честь і гідність охороняються законом.

Звання Президента України зберігається за ним довічно. Повноваження Президента України визначені Конституцією України. Він представляє нашу державу в міжнародних відносинах, укладає договори, призначає представників України в інших державах і приймає представників іноземних держав в Україні.

Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, призначає вище командування військових формувань України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, приймає рішення про мобілізацію та запровадження воєнного стану, має право нагороджувати державними нагородами, присвоювати вищі військові звання, дипломатичні ранги, здійснювати помилування засуджених. Президент України підписує закони, має право повернути їх до Верховної Ради України зі своїми зауваженнями (накласти на них вето), на основі Конституції України й законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими для виконання на території України. Президент України має право в окремих випадках достроково припинити повноваження Верховної Ради, він вносить подання про призначення Прем'єр-міністра України (за пропозицією коаліції депутатських фракцій), міністра оборони та міністра закордонних справ, призначає та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора, за поданням Вищої ради правосуддя призна-

Офіс Президента України. м. Київ

чає суддів звичайних судів, а також призначає 6-х суддів Конституційного Суду України.

Президент України не має права передавати свої повноваження іншим особам чи органам.

4. Виконавча влада в Україні.

Основне завдання виконавчої влади — організація державного управління, забезпечення реалізації законів та інших нормативних актів держави, її функцій у господарській, соціально-культурній та інших галузях.

Виконавча влада організовує діяльність державних підприємств, транспорту, установ освіти, охорони здоров'я, органів правопорядку. До складу виконавчої влади входять: Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні служби, агентства, комітети, комісії, а також центральні органи виконавчої влади за спеціальним статусом), місцеві органи виконавчої влади — обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Органи виконавчої влади будують свою діяльність на принципах законності (на основі Конституції України та законів України), демократизму (формуються за участю представницьких органів і звітують перед ними), гласності (інформують населення та органи, що їх сформували, про свою діяльність). Важливе значення мають також принципи, що забезпечують права громадян, зокрема пріоритет прав людини й рівноправність усіх, незалежно від національності та соціального стану тощо.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади України є уряд — Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює уряд Прем'єр-міністр України, який керує його роботою.

Кабінет Міністрів України. м. Київ

Кабінет Міністрів України координує діяльність міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади. Кожний із них здійснює керівництво певною сферою державного життя, несе відповідальність за її розвиток. Серед міністерств України є такі, що безпосередньо займаються економічними питаннями, зокрема фінансами, розвитком громад і територій, інфраструктурою тощо, соціальним розвитком — освітою та наукою, охороною здоров'я, культурою. Є силові міністерства — міністерства оборони та внутрішніх справ, а також міністерства закордонних справ, юстиції тощо. Крім міністерств, існують інші центральні органи виконавчої влади — Державна податкова служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Державне космічне агентство, Державна екологічна інспекція тощо.

Для забезпечення виконавчих функцій на місцях створюють органи державної виконавчої влади. Органами державної виконавчої влади на місцях є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Їхні повноваження визначає Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Голів місцевих державних адміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.

Виконавча влада на місцях забезпечує виконання Конституції і законів України, законність і правопорядок, відповідає за здійснення програм соціально-економічного й культурного розвитку свого регіону, складає відповідні місцеві бюджети та звітує про їхнє виконання.

5. Суди в Україні.

Головне завдання судової влади — здійснення правосуддя, тобто застосування державним органом — судом — норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, що виникають. Судова влада повинна забезпечити захист суспільного ладу, прав і свобод громадян / громадянок, інтересів держави, підприємств, організацій та установ. Діяльність органів судової влади регулюється **Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів»** тощо.

В Україні діють Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів, яких призначають на 9 років. Для забезпечення рівноваги гілок влади **по 6 суддів призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.** Для обрання суддею Конституційного Суду кан-

З історії українського права

Тацій Василь (1940–2022) — український учений-правознавець, почесний ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, почесний президент Академії правових наук України.

Вивчав проблеми теорії держави та права, кримінального права. Брав участь у розробленні Конституції України.

Перший з українських юристів удостоєний звання Герой України (2004), повний кавалер ордена Князя Ярослава Мудрого.

Конституційний Суд України.
м. Київ

дидат/кандидатка повинен / повинна досягти віку 40 років, мати вищу юридичну освіту й досвід роботи в галузі права не менше 15 років, а також володіти державною мовою, бути правником із визнаним рівнем компетентності та мати високі моральні якості. Судді Конституційного Суду України не можуть бути депутатами, членами будь-яких партій і рухів, займатися іншою діяльністю, за винятком викладацької та наукової.

Конституція України визначає повноваження Конституційного Суду

України. Він вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших актів (у випадках, передбачених Конституцією України), здійснює офіційне тлумачення Конституції України.

Отже, у разі, якщо виникає сумнів у конституційності певного нормативного акта, Президент України або не менше 45-ти народних депутатів мають право звернутися до Конституційного Суду України з проханням перевірити його. Якщо Конституційний Суд України визнає цей акт неконституційним, він автоматично втрачає чинність. Важливим завданням Конституційного Суду України є тлумачення Конституції України, роз'яснення змісту певної її норми, яку по-різному застосовують різні державні органи. З проханням перевірити конституційність закону може звернутися будь-яка особа, яка вважає, що її конституційні права порушено внаслідок застосування судом цього закону.

Крім того, Конституційний Суд України за відповідним зверненням може перевірити відповідність Конституції України до чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, які розглядають у Верховній Раді України, для надання згоди на їхню обов'язковість.

До повноважень Конституційного Суду України належить перевірка дотримання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту та відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157-ї і 158-ї Конституції України.

З Конституції України

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше, ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Справи, що виникають у будь-яких правовідносинах, крім тих, котрі розглядає Конституційний Суд України, вирішують загальні суди й спеціалізовані суди. Найбільше справ із різних питань розглядають *загальні суди*. Вони вирішують різноманітні справи: кримінальні, цивільні, справи з трудових, сімейних, майнових питань і багато інших.

Спеціалізовані суди розглядають справи відповідно до своєї спеціалізації.

Господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин (як правило, між юридичними особами, наприклад невиконання або порушення договорів), справи, пов'язані з банкрутством, тощо.

До відання *адміністративних судів* належать справи, пов'язані з діяльністю державних органів та їхніх посадових осіб. Саме до такого суду вам необхідно звернутися для захисту своїх соціальних або політичних прав, розв'язання суперечок, пов'язаних із податками, зборами, іншими обов'язковими платежами, виборами, референдумами тощо.

Як правило, спочатку, як кажуть юристи, «за першою інстанцією», розглядають справи місцеві суди, які створено в одному або кількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах). Якщо людина не згодна з прийнятим судовим рішенням, вона має право подати апеляцію до *апеляційного суду*.

Для розгляду окремих категорій справ створено *Вищий антикорупційний суд*, а також передбачено створення *Вищого суду з питань інтелектуальної власності*.

Найвищим судом у системі судустрою України є Верховний Суд. У його складі діють Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд.

6. Місцеве самоврядування в Україні.

Конституція України гарантує право територіальної громади — жителів / жителям села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів / жителям кількох сіл, селища, міста — *на місцеве самоврядування*, тобто право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Житомирська міська рада

Представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Місцеві ради є представницькими органами, тому до їхнього складу належать повноважні представники населення відповідної території — села, міста, селища, депутати відповідної ради, строк повноважень яких — 5 років.

Крім депутатів, населення села, селища чи міста обирає прямим го-

лосуванням строком на 5 років сільського, селищного або міського голову. Він є головною посадовою особою відповідної територіальної громади.

Голову районної та обласної ради обирають депутати на своєму засіданні.

На відміну від народних депутатів України, депутати органів місцевого самоврядування працюють у радах на громадських засадах. Час від часу вони збираються на сесії ради, вирішуючи питання життя територіальної громади. Постійно працюють лише голови рад та їхні заступники. Місцеві ради можуть створювати свої виконавчі органи, які здійснюють повсякденну роботу, або передавати частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям.

Органи місцевого самоврядування від імені територіальної громади розпоряджаються майном, що є її власністю, мають право встановлювати місцеві податки, призначають у разі потреби місцевий референдум, можуть створювати або ліквідовувати комунальні підприємства, контролюють їхню діяльність. Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради затверджують бюджети відповідних територій чи населених пунктів, програми соціально-економічного та культурного розвитку, контролюють їхнє виконання.

Протягом кількох років в Україні проходила реформа адміністративно-територіального устрою, унаслідок якої замість 490 районів створено 136, замість 11 000 місцевих рад утворено 1469 спроможних територіальних громад. Метою реформи та, зокрема, створення територіальних громад є насамперед підвищення дієздатності органів місцевого самоврядування, зміцнення їхньої матеріальної та фінансової бази, економія коштів.

Органи місцевого самоврядування співпрацюють із місцевими державними адміністраціями. Конституція України передбачає можливість передання органам місцевого самоврядування окремих повноважень державної виконавчої влади. Щодо виконання цих делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підпорядковуються органам виконавчої влади.

Також передбачено, що обласна чи районна рада може делегувати окремі свої повноваження відповідній державній адміністрації.

Іноді громадяни / громадянки пропонують створити органи самоорганізації населення — комітети чи ради будинків, вулиць, мікрорайонів тощо. Вони вже діють у багатьох містах нашої країни. Конституція України передбачила можливість їхнього функціонування, а також передання їм частини повноважень, коштів і майна радами вищого рівня.

Конституція України надає великого значення органам місцевого самоврядування, гарантуючи судовий захист їхніх прав.

Діяльність органів державної влади в Україні здійснюють за принципом поділу влади на *законодавчу, виконавчу та судову*.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. До складу виконавчої влади в Україні належать: Кабінет Міністрів України — вищий орган у системі органів виконавчої влади, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади та місцеві органи виконавчої влади — державні адміністрації. Президент України є главою держави, але не належить до жодної з гілок влади.

Судову владу в Україні становлять Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

В Україні діють органи місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Запам'ятайте: *влада законодавча, виконавча, судова; суд конституційної юрисдикції, суди загальної юрисдикції, територіальні громади.*

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Сайт Президента України

<http://www.president.gov.ua/>

Сайт Верховної Ради України

<http://rada.gov.ua>

Сайт Конституційного Суду України

<http://www.ccu.gov.ua>

Запитання та завдання

1. Який склад і структура Верховної Ради України?
2. Охарактеризуйте повноваження Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.
3. Хто нині є Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України?

4. Які завдання виконують органи виконавчої влади?
5. Як формується Кабінет Міністрів України?
6. Які завдання виконують в Україні органи місцевого самоврядування?
7. Складіть схему «Органи виконавчої влади в Україні».
8. Які органи місцевого самоврядування існують в Україні?
9. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування?
- 10*. З'ясуйте, які органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування діють у вашому селі, районі, місті, територіальній громаді.
- 11*. Знайдіть повідомлення в засобах масової інформації про роботу Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України.
- 12*. Використовуючи додаткову літературу й знання з історії та інших предметів, порівняйте статус Президента України й президентів інших країн.

§ 10. Громадянство України

1. Поняття «громадянство».

Правовий статус (правове становище) громадянина / громадянки визначає поняття «громадянство».

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою та певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Розгляньмо докладніше кожний складник цього визначення.

Юридична визначеність громадянства полягає в тому, що є чіткі, закріплені в нормативних актах правила його набуття та втрати.

Стійкість громадянства визначає необмеженість його в часі. Набувши громадянство, людина не може бути позбавлена його довільно, протягом усього часу перебування в громадянстві вона захищена державою, може користуватися всіма правами громадянина / громадянки.

Необмеженість у просторі означає, що людина зберігає громадянство не лише на території своєї держави, а й за кордоном, у будь-якому місці земної кулі її захищає держава. Коли пірати почали захоплювати судна різних держав у морі поблизу узбережжя Сомалі, унаслідок чого під загрозою опинилося життя моряків — громадян різних держав, Франція, США й інші держави надіслали в цей район військові кораблі, літаки та загони військ спеціального призначення для забезпечення захисту своїх громадян.

Незалежно від того, де знаходиться громадянин / громадянка, він / вона зберігає свої права й обов'язки. Так, коли обирають президента або депутатів, громадян / громадянки, які перебувають за кордоном, можуть узяти участь у голосуванні в дипломатичних представництвах своєї держави.

Іноді як синонім до поняття «громадянство» використовують поняття «підданство». Цей термін зберігся із часів, коли більшість країн були монархіями. Усіх мешканців / мешканок монархії вважали такими, що знаходяться

«під монархом», зобов'язані платити данину (аналог нинішнього податку) своєму монархові, як тоді казали, вони перебували «під даниною». Звідси й назва — піддані. У монархіях і тепер уживають термін «підданство» для позначення належності особи до держави, у країнах із республіканською формою правління використовують поняття «громадянство». Отже, в Україні ми говоримо «громадяни / громадянки України», а у Великій Британії мешканці / мешканки є підданими Його Величності Короля.

Подвійне громадянство передбачене законодавством Бангладеш, Великої Британії, Росії, Вірменії, Ізраїлю, ФРН, Франції, деяких країн Латинської Америки.

Андорра — єдина у світі держава, де громадяни становлять меншість серед людей, які проживають у цій країні. Для отримання громадянства потрібно прожити в країні не менше 20 років. Станом на 2024 р. із 8000 мешканців князівства лише 33 % — громадяни Андорри. Інші — іноземці, які отримали право на «пасивне проживання», тобто не мають політичних і виборчих прав. Серед них: 30–33 % — іспанці, 15–20 % — португальці, 5–10 % — французи.

Іноді особа може отримати громадянство відразу двох або й більше держав. Таких осіб називають *біпатридами*.

Докладніше про множинне громадянство ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

Конституція України встановила, що в нашій державі існує єдине громадянство.

Протягом тривалого часу в Україні жваво обговорювалося питання упровадження множинного громадянства. Серед політиків, депутатів, науковців існували різні думки щодо цього питання.

18 червня 2025 року Верховна Рада ухвалила законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України».

- За QR-кодом або посиланням ознайомтеся із поданим Законом України. Докладніше про множинне громадянство ви можете дізнатися в електронному додатку.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4502-20#Text>

Цим законом передбачено можливість для громадян України мати множинне (подвійне або більше) громадянство. Це право може бути реалізовано за умов, передбачених законом, і лише в певних випадках.

Зокрема, передбачено, що множинне громадянство буде законним, якщо дитина при народженні автоматично отримала як громадянство України, так і іншої держави, коли дитина — громадянин України отримала іноземне громадянство при усиновленні іноземними громадя-

нами; при набутті іншого громадянства унаслідок укладення шлюбу відповідно до іноземного законодавства.

Крім того, передбачено право громадян України набувати громадянство інших держав, але лише тих, що визначені Кабінетом Міністрів України, інші випадки, зокрема коли громадянин України набув інше громадянство держав.

Водночас передбачено, що не допускається наявність у громадянина України громадянства країн-агресорів (зокрема Росії). Заборонено мати множинне громадянство деяким категоріям посадовців, державним службовцям, суддям.

Потрібно зазначити, що множинне громадянство допускають у різних формах чимало держав світу, серед яких США, Велика Британія, Німеччина, Польща, Ізраїль тощо. При цьому більшість країн (серед яких Україна) передбачає, що держава вважає особу, яка має множинне громадянство, своїм громадянином на власній території незалежно від інших паспортів.

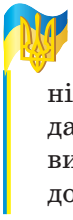
Також у багатьох державах встановлено особливі вимоги для осіб, які претендують на державні посади, доступ до державної таємниці, службу у Збройних силах, роботу в судовій системі тощо. Для них може встановлюватися заборона подвійного громадянства.

В Україні, як і в будь-якій іншій країні світу, можуть перебувати не лише громадяни / громадянки нашої держави. Людина може жити за межами своєї держави, але бути її громадянином/громадянкою. Так, американський журналіст, який працює в Києві, залишається громадянином США; так само залишається громадянином Німеччини посол цієї держави. Не змінюється і громадянство людей, які прибули до іншої держави на короткий час — на відпочинок, у туристичну поїздку, на лікування чи навчання.

Іноді трапляються випадки, коли людина не належить до громадянства жодної з держав, тобто стає особою без громадянства — *апатридом*.

- *Висловте свою думку щодо надання іноземцям / іноземкам чи особам без громадянства певних прав. Чи можуть бути їхні права такими ж, як у громадян / громадян, чи вони мають бути іншими? Обґрунтуйте свої міркування.*

Конституція України визначає, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, що й громадяни / громадянки України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією України та законами України. Їм, наприклад, гарантовані права на життя та свободу, на освіту й охорону здоров'я, на власність (хоч іноді з певними обмеженнями). Але лише громадяни / громадянки України мають право брати участь в управлінні нашою державою, зобов'язані служити у Збройних силах України, можуть стати державними службовцями.

З Конституції України

Стаття 26. Іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, установленними Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (...).

Особу та її належність до громадянства України підтверджує паспорт, який отримують особи, що досягли 14 років.

2. Хто стає громадянином / громадянкою України.

Хто має право на громадянство України? Щоб розібратися в цьому, використаємо Закон України «Про громадянство України».

- *Проаналізуйте запропоновані ситуації та, використовуючи поданий нижче витяг із Закону України «Про громадянство України», визначте, чи мають право зазначені особи отримати громадянство України. Які вимоги вони мають виконати для цього?*

1. Громадянин України був запрошений на роботу в один з університетів США й виїхав туди. Через два роки він одружився з громадянкою США, а ще через два роки в пологовому будинку Чикаго народилася їхня донька.

2. Під час патрулювання в центрі Львова наряд поліції раптом почув дитячий плач. Правоохоронці виявили новонароджену дитину, яка лежала в кущах, її доставили в лікарню, згодом дитина одужала. Пошуки матері не дали результату, немовля передали до Будинку дитини.

3. Навчаючись у Харкові, громадянин однієї з країн Близького Сходу одружився з громадянкою України. Через два роки він звернувся з проханням надати йому громадянство України. У період розгляду його заяви в подружжя народилася дитина. Чи може він отримати громадянство України? Яке громадянство матиме його дитина?

4. Громадянин П. народився в 1958 р. в м. Одесі. Закінчивши військове училище, він протягом 30 років служив у радянській, а потім у російській армії. Вийшовши на пенсію у 2005 р., переїхав до рідного міста й у 2007 р. подав заяву про надання йому українського громадянства.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 7. Набуття громадянства України за народженням

Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. (...)

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України.

Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Стаття 8. Набуття громадянства України за територіальним походженням

Особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України», або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України (...).

Стаття 9. Прийняття до громадянства України

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України (...);

1¹) знання основ Конституції України, історії України;

2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців) (...);

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки в шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. (...)

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, (...) або Національній гвардії України, строк безперервного проживання на законних підставах на території України має становити останні три роки на момент подання заяви про прийняття до громадянства (...);

4) отримання дозволу на імміграцію (...);

5) володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови.

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. (...)

До громадянства України не приймається особа, яка:

1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) (...);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

На отримання громадянства України мають право особи, яких усиновили громадяни / громадянки України, над якими встановлено опіку громадянами/громадянками України, а також ті, хто раніше припинив громадянство, однак подав заяву про поновлення в громадянстві України (див. *схему 18*).

Схема 18

Про те, як юристи визначають кілька способів отримання громадянства, ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

3. Припинення громадянства України.

Громадянство передбачає взаємність прав та обов'язків людини й держави, а також можливість вільного вибору громадянства людиною. Саме тому іноді постає питання про зміну громадянства. **Кожна людина вільна прийняти рішення про вихід із громадянства України.**

Але особа, якій повідомлено про підозру в учиненні кримінального правопорушення, не може вийти з громадянства України до повного виконання вироку. Вихід із громадянства України є можливим, коли особа набула громадянство іншої держави або отримала документ про те, що особа набуде інше громадянство, якщо вийде з громадянства України.

- *Для чого, на вашу думку, встановлено це обмеження?*

Законодавством передбачено випадки, коли людина втрачає українське громадянство.

- *Використовуючи поданий нижче витяг із Закону України «Про громадянство України», визначте, як буде вирішено питання громадянства в кожному з поданих випадків.*

1. Громадянин України виїхав на постійне місце проживання до Бельгії, де мешкає його дружина. Протягом семи років проживає у Брюсселі та працює вчителем англійської мови в державній школі.

2. Родина 17-річного Сергія П. вирішила виїхати на постійне місце проживання до Молдови. Його батьки відмовилися від громадянства України та запропонували зробити це сину. Вони вважають, що зі зміною їхнього громадянства має автоматично змінитися і громадянство дитини. Сергій не хоче змінювати громадянство, але має сумнів, чи може він зберегти громадянство України.

3. Громадянин України П. звільнився з контрактної служби у ЗСУ. Він не знайшов роботу, тому певний час був безробітним. Згодом виїхав до африканської країни й добровільно вступив там на військову службу.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 18. Вихід із громадянства України

(...) Вихід дітей віком від 14 до 18 років із громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою. (...)

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;

г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів (...);

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Правовий зв'язок між людиною та державою називають *громадянством*. Цей зв'язок є стійким, не обмеженим у просторі. Іноземці / іноземки, які перебувають в Україні на законних підставах, мають в Україні більшість особистих і соціально-економічних прав, передбачених Конституцією України для громадян / громадянок України. Порядок набуття та припинення громадянства України визначено Законом України «Про громадянство України». Найчастіше громадянство України набувають за народженням, чимало людей отримують його за територіальним походженням, дехто набуває громадянство шляхом прийняття до громадянства. Людина має право змінити громадянство. В окремих випадках громадянство України може бути втрачено внаслідок свідомих дій людини, передбачених законом.

Запам'ятайте: *людина, особа, громадянин, громадянство.*

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Закон України
«Про громадянство
України»

[http://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/2235-14](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14)

Сайт Державної
міграційної служби
України

<http://dmsu.gov.ua>

Запитання та завдання

1. Що таке *громадянство*?
- 2* Висловіть думку щодо запровадження множинного громадянства в Україні.
3. Хто та в яких випадках набуває громадянство України?
4. Чи можлива втрата українського громадянства?
5. Порівняйте значення понять «людина», «громадянин», «особа».
6. Порівняйте правовий статус громадян / громадянок та осіб, які проживають в Україні, але не мають громадянства України.

- 7*: Чому, на вашу думку, держава обмежує окремі права й обов'язки осіб, які не мають українського громадянства?
8. З дозволу батьків роздивіться їхні паспорти або свій паспорт та свідоцтво про народження. Які відомості в них містяться?
- 9*: З огляду на правовий зміст громадянства проаналізуйте можливі наслідки подвійного громадянства для держави й окремої особи.
- 10*: Висловіть свою думку, у чому проявляється демократизм Закону України «Про громадянство України».
- 11*: Визначте, у яких із поданих випадків особа має право на українське громадянство.
- а) Батьки дитини є громадянами України, але на момент її народження постійно проживають в Індії;
 - б) батько дитини — громадянин Австрії, мати — громадянка України, постійно живуть у Румунії;
 - в) дівчина — громадянка України — одружилася з громадянином Пакистану та виїхала з ним жити на його батьківщину, де, згідно з пакистанським законодавством, автоматично отримала громадянство Пакистану;
 - г) громадянка України виїхала до Польщі та добровільно вступила на службу до збройних сил Польщі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть і поясніть особливості юридичного статусу Конституції України як Основного Закону.
2. Складіть схему судової системи України.
- 3*. Поясніть систему протизваг і стримувань гілок влади в Україні.
4. Розподіліть названі права людини, заповнивши таблицю в зошиті.

Особисті (громадянські) права	Політичні права	Соціальні права	Економічні права	Культурні права

1. Право на життя.
 2. Право на свободу.
 3. Право на працю.
 4. Право на користування досягненнями культури.
 5. Право на охорону здоров'я.
 6. Право на житло.
 7. Право на освіту.
 8. Право на участь в управлінні державою.
 9. Право на об'єднання в політичні партії та громадські організації.
 10. Право на створення сім'ї.
 11. Право на ім'я.
 12. Право на громадянство.
 13. Право на свободу пересування.
 14. Право на свободу віросповідання.
5. Визначте, які підстави набуття українського громадянства передбачено законодавством України.

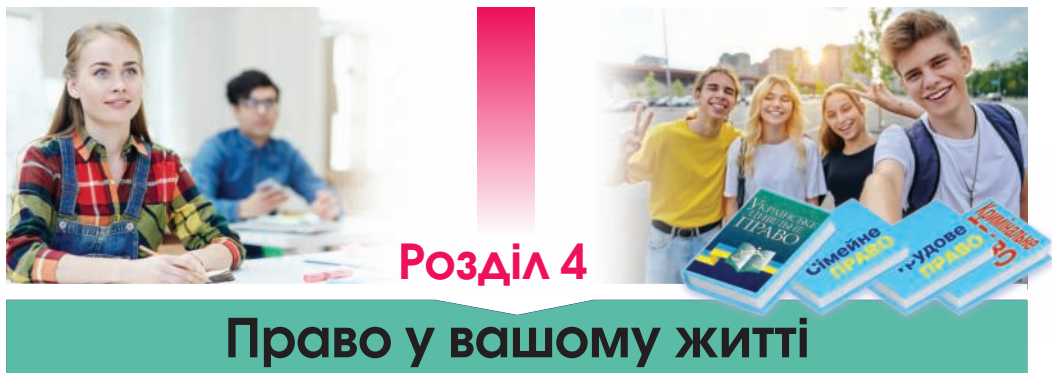
Тестові завдання

1. Визначте, хто із цих осіб має право на отримання українського громадянства.
 - А** хлопчик, батьками якого є громадяни Туреччини, народився на території України, куди його батьки приїхали на лікування
 - Б** 21-річна дівчина народилася та до 19 років постійно жила в Празі, потім переїхала в Україну, де живе й працює нині, вивчила українську мову, історію та Конституцію України
 - В** 36-річна жінка п'ять років тому одружилася з українцем, переїхала до Полтави, але не відмовляється від польського громадянства
 - Г** хлопчик, мати якого — особа без громадянства, батько — невідомий, народився у Львові
 - Д** усі зазначені особи мають право на отримання українського громадянства
2. Визначте конституційний статус Верховної Ради України.
 - А** вищий орган законодавчої влади України
 - Б** вищий орган представницької влади в Україні
 - В** вищий орган у системі органів виконавчої влади України
 - Г** єдиний орган представницької влади України
 - Д** єдиний орган законодавчої влади України
3. Визначте, яку з поданих справ має розглядати Конституційний Суд України.
 - А** справу щодо конституційності чинного договору між Україною та Францією за поданням Кабінету Міністрів України
 - Б** справу щодо незаконного звільнення з роботи колишнього народного депутата С. за поданням 68-ми народних депутатів України
 - В** справу про конституційність рішення Одеської обласної ради щодо заборони проведення демонстрації на трасі Київ–Одеса за поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини
 - Г** справу про конституційність Закону України за поданням Кабінету Міністрів України
4. Визначте, який із зазначених органів належить до органів державної виконавчої влади.
 - А** Вищий господарський суд України
 - Б** виконавчий комітет Тернопільської міської ради депутатів
 - В** Броварська районна державна адміністрація
 - Г** Рада національної безпеки та оборони України
5. Визначте, до якої групи прав людини належить право на життя.

А економічні	Г політичні
Б культурні	Д соціальні
В особисті	
6. Визначте, який із зазначених органів НЕ є органом виконавчої влади України.

А Президент України	В Міністерство освіти і науки України
Б Кабінет Міністрів України	Г Одеська обласна державна адміністрація
7. Визначте, у якому із зазначених випадків за громадянином П. зберігатиметься громадянство України.
 - А** громадянин України П. виїхав на постійне місце проживання до Угорщини й проживає там 9 років, не реєструючись у консульстві чи посольстві України

- Б** дитина — громадянин України П. віком 3 роки — виїхала з батьками в Молдову на постійне місце проживання, при цьому обоє батьків відмовилися від українського громадянства
- В** громадянин України П. на запрошення міністерства оборони Литви вступив на службу в генеральний штаб цієї країни, не погодивши це з органами Української держави
- Г** громадянин України П., переїхавши жити до Німеччини, подав заяву та отримав німецьке громадянство
- Д** громадянин України П. вступив на службу до французького поліцейського підрозділу
8. Особа без громадянства М. подала заяву про прийняття до громадянства України. Визначте, у якому із зазначених випадків є підстави для відмови заявнику в проханні.
- А** М. раніше служив у збройних силах однієї з країн Африки
- Б** М. за вбивство засуджений до 15-ти років позбавлення волі та відбуває покарання в Україні
- В** М. не має родичів в Україні
- Г** в усіх зазначених випадках М. буде відмовлено
- Д** підстав для відмови немає в жодному з випадків
9. Згідно із чинним законодавством громадянин України в окремих випадках має право на альтернативну службу замість військової. Це право є реалізацією права громадян на
- А** повагу до їхньої гідності
- Б** свободу слова та переконань
- В** свободу світогляду та віросповідання
- Г** вільний розвиток
- Д** волю та особисту недоторканність
10. Визначте, у якому із зазначених випадків Верховна Рада України перевищила свої повноваження
- А** Верховна Рада України надала згоду на призначення Генерального прокурора України
- Б** за поданням Президента України Верховна Рада України призначила Голову Національного банку України
- В** Верховна Рада України затвердила поданий Кабінетом Міністрів України Державний бюджет України
- Г** Верховна Рада України прийняла рішення про помилування
- Д** Верховна Рада України прийняла рішення про усунення з поста Президента України в порядку імпічменту
11. Визначте конституційний статус Президента України.
- А** є главою держави
- Б** є главою держави та главою виконавчої влади
- В** є главою виконавчої влади
- Г** є главою законодавчої влади
- Д** є главою держави та законодавчої влади
12. Визначте, коли було прийнято чинну Конституцію України.
- А** 16 липня 1990 р.
- Б** 24 серпня 1991 р.
- В** 1 грудня 1991 р.
- Г** 28 червня 1996 р.
- Д** 28 березня 2014 р.

Розділ 4

Право у вашому житті

§ 11. Неповнолітні особи в цивільних правовідносинах

1. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність.

Ви вже знаєте, що для того, аби брати участь у будь-яких правовідносинах, особа повинна бути правоздатною і дієздатною. Існують певні особливості правоздатності та дієздатності в різних галузях права, у різних типах правовідносин.

Ви ознайомитеся із цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю, які визначають можливість участі в цивільних правовідносинах.

У сучасному світі всі люди мають правоздатність. Крім того, жодна людина не може навіть за власним бажанням відмовитися від правоздатності. Правоздатність невід’ємна від особи, не залежить від віку, професії, статі й інших обставин. Її не можна передавати іншим особам.

Правоздатність не вимагає від особи ніяких дій, людина користується нею пасивно. Так, коли дитина отримує подарунок, від неї не вимагають ніяких дій, так само спадкоємець отримує право стати власником того, що залишено йому в спадок.

Можливість особи набувати своїми діями юридичних прав та обов’язків називають **цивільною дієздатністю**. Вона вимагає від особи цілеспрямованих дій — підписання документів, узяття на себе відповідальності тощо.

Коли людина купує товар у магазині, бере певні речі в оренду або гроші в борг, здійснює обмін речами, вона особисто приймає рішення про ці дії — обирає певний товар, здійснює обмін, визначає доцільність оренди тощо. При цьому людина оцінює наслідки своїх дій, намагається передбачити можливі наслідки. Для цього необхідні певний рівень життєвого досвіду та знання. Саме тому обсяг дієздатності фізичної особи суттєво залежить від її віку.

2. Обсяг цивільної правосуб’єктності неповнолітніх.

Закон передбачає поступове зростання рівня цивільної дієздатності особи (див. табл. 4).

Рівні цивільної дієздатності

Дієздатність	Вік	Дії, які особа може здійснювати	Інші права	Відповідальність за завдану шкоду (цивільно-правова відповідальність)
Часткова	До 14-ти років	Тільки дрібні побутові правочини.	Інші правочини здійснюють батьки або особи, які їх замінюють.	Відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють.
Неповна	14–18 років	Дрібні побутові правочини, розпоряджатися власною зарплатою, стипендією, іншими доходами, відкривати банківський рахунок і розпоряджатися коштами з нього.	Мають право здійснювати інші правочини за згодою батьків або осіб, які їх замінюють.	Відповідальність несуть самостійно (зарплата, стипендія) або власною працею, якщо коштів недостатньо — відповідають батьки або особи, які їх замінюють.
Повна	З 18-ти років або достроково у випадках, передбачених законом.	Будь-які дії.		Відповідальність несуть самостійно.

До 14-ти років *малолітня* дитина має *часткову дієздатність* — вона самостійно може здійснити дрібні побутові правочини (придбати хліб, пляшку води чи зошит) — та *особисті немайнові права* на результати інтелектуальної і творчої діяльності. Правочин вважають дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи та стосується предмета, який має невисоку вартість. Будь-які інші правочини від імені та в інтересах дитини здійснюють її батьки або особи, які їх замінюють, вони ж несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітньою дитиною. У віці із 14-ти до 18-ти років *неповнолітні* особи мають *неповну дієздатність*. Вони можуть самостійно здійснювати дрібні побутові правочини, розпоряджатися власними доходами — заробітком, стипендією чи іншими доходами, а також мають права на результати інтелектуальної та творчої діяльності, бути учасниками (засновниками) юридичних осіб. У цьому віці особа має право самостійно відкрити банківський рахунок і розпоряджатися коштами, внесеними нею на цей рахунок. Інші правочини неповнолітні особи здійснюють за згодою своїх батьків. Водночас закон передбачає, що за наявності достатніх підстав суд за заявою

батьків може обмежити право неповнолітніх осіб розпоряджатися своїм заробітком чи іншими доходами.

Розширення прав завжди пов'язане з підвищенням відповідальності: неповнолітні особи у віці із 14-ти до 18-ти років зобов'язані відшкодовувати завдану ними шкоду з власного доходу.

Повна цивільна дієздатність в Україні настає з 18-ти років. Цивільний кодекс України передбачає випадки, коли повна цивільна дієздатність настає раніше за настання повноліття. Так, повну цивільну дієздатність особа отримує, якщо до настання 18-ти років вона в установленому законом порядку укладає шлюб. Також повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка досягла 16-ти років, якщо вона працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю, і неповнолітньому / неповнолітній, якого / яку реєструють батьком чи матір'ю дитини.

Законодавство передбачає можливість обмеження дієздатності особи й навіть визнання її недієздатною. **Обмеження дієздатності** передбачено у випадку, коли особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та внаслідок цього ставить себе або свою сім'ю у складне матеріальне становище. У цьому випадку особу позбавляють права розпоряджатися майном і коштами; самостійно вона може здійснювати лише дрібні побутові правочини, усі інші дії особа повинна здійснювати під контролем спеціально призначеного піклувальника.

Якщо особа внаслідок психічної хвороби не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може визнати її **недієздатною**. Недієздатна фізична особа не має права здійснювати будь-які правочини, над нею встановлюють опіку. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах здійснює її опікун, він несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Рівень дієздатності особи суттєво впливає на її можливість розпоряджатися власністю.

Про сутність поняття «власність», шляхи її набуття ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

3. Спадкування та спадщина.

Життя людини, на жаль, не може продовжуватися вічно. Зі смертю людини чимало відносин, пов'язаних із нею, припиняється. Але ж існують певні майнові відносини, права й обов'язки, які не припиняються з її смертю. Якщо відносини, пов'язані з трудовою діяльністю, сімейними відносинами, членством у громадських організаціях, партіях, припиняються, бо є суто особистими, то майнові відносини мають перейти до інших людей.

Перехід прав та обов'язків померлої фізичної особи до інших осіб називають **спадкуванням**, а права й обов'язки, що залишилися після смерті особи та можуть перейти до інших осіб, називають **спадщиною**.

Зверніть увагу: спадщина охоплює не лише всі права, а й обов'язки, що належали спадкодавцеві й не припинилися внаслідок його смерті. Тобто спадкоємці, які отримали певне майно померлого, одночасно набувають і обов'язок повернути його борги, відшкодувати завдану померлим до смерті шкоду тощо.

Спадкування можливе двома основними шляхами.

- *За допомогою поданого нижче витягу із Цивільного кодексу України визначте види спадкування та коло осіб, які можуть бути спадкоємцями в кожному з поданих випадків.*

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1217. Види спадкування

1. Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

Стаття 1222. Спадкоємці

1. Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

2. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Необхідно наголосити, що в першу чергу спадкування здійснюється відповідно до заповіту. Якщо заповіт не виявлено, визнано недійсним або спадкоємці за заповітом відмовилися від заповіту, спадкування відбувається за законом.

У разі спадкування за законом діє чіткий порядок спадкування відповідно до черг, установлених Цивільним кодексом України (*табл. 5*).

Таблиця 5

Черги спадкування

Черга спадкування	Спадкоємці, які належать до цієї черги
1	Діти, той із подружжя, що пережив іншого, батьки.
2	Повнорідні й неповнорідні брати, сестри, дід, баба.
3	Рідні дядько та тітка, племінники.
4	Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше 5 років до його смерті.
5	Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно.

Насамперед до спадкування закликаються спадкоємці найвищої черги, за відсутності спадкоємців певної черги право на спадщину отримують спадкоємці наступної черги. Якщо спадкоємців певної черги кілька, усе спадкове майно розподіляють між ними порівну.

Для того щоб заповіт був дійсним, він має бути оформлений із дотриманням вимог закону: складений у письмовій формі, підписаний особисто заповідачем і завірений нотаріально. Крім того, в окремих випадках заповіт може бути посвідчений і деякими іншими посадовими особами.

- *Ознайомтеся зі ст. 1251, 1252 Цивільного кодексу України та визначте, які посадові особи мають право посвідчити заповіт. Обґрунтуйте, чому саме в цих випадках окремим особам надано право посвідчити заповіт замість нотаріуса.*

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1251. Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Стаття 1252. 1. Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю.

2. Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна.

3. Заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції.

4. Заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

5. Заповіт особи, яка тримається в установі виконання покарань, може бути посвідчений начальником такої установи.

6. Заповіт особи, яка тримається у слідчому ізоляторі, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора.

4. Права споживачів / споживачок.

Майже кожного дня вам доводиться купувати певні товари в магазині, шкільному буфеті чи на ринку. Дехто з вас, прямуючи до школи, до-

дому, на заняття гуртка чи до спортивної секції, користуються послугами громадського транспорту. Іноді ваші батьки звертаються по допомогу до працівників майстерень або фірм, щоб зробити ремонт у квартирі чи будинку, полагодити побутову техніку чи автомашину, користуються їхніми послугами. У цих і багатьох інших випадках ви або купуєте певні товари, або користуєтеся послугами інших осіб. Ви робите це для задоволення або особистих потреб, або потреб своєї сім'ї, а не для отримання прибутку й не для виконання своїх обов'язків на роботі. У цих випадках вас можна назвати **споживачами / споживачками**.

Але бути споживачами / споживачками ви можете лише тоді, коли хтось продає вам товар, виробляє (виготовляє) його, надає вам якісь послуги чи виконує за вашим замовленням певну роботу. Отже, як споживач / споживачка, ви обов'язково маєте справу з іншими особами. Магазин чи бабуся, яка продає городину на базарі, є **продавцем**. Важливо пам'ятати, що в магазині, супермаркеті чи буфеті юридично продавцем буде не безпосередньо та людина, яка продала вам товар, а магазин або буфет, від імені яких діє продавець. Якщо ж ви не купуєте готовий товар, а замовляєте пошиття костюма чи виготовлення фотографій, здаєте в ремонт взуття, здійснюєте ремонт квартири чи автомобіля, то матимете справу з **виконавцем**.

У кожного / кожної з вас може виникнути потреба захистити свої права саме як споживача / споживачки. Основою для цього має стати Закон України «Про захист прав споживачів».

Кожному / кожній споживачеві / споживачці необхідно не лише знати свої права, а й розуміти, як їх можна захистити. Добре, якщо продавець чи виконавець намагатимуться виконати всі ваші законні вимоги. На щастя, тепер таких фірм і магазинів стало більше.

Однак кожний повинен знати, як захистити свої споживачські права, як правильно та безпечно користуватися пластиковою картою, здійснювати платежі в мережі «Інтернет».

Про це ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

Цивільне право є однією з провідних галузей права. Ступінь можливості участі особи в цивільно-правових відносинах визначає її правосуб'єктність, яка включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Обсяг дієздатності неповнолітніх менший, ніж у дорослих, він поступово зростає з віком.

У разі смерті людини, її права й обов'язки становлять спадщину й можуть передаватися іншим фізичним та юридичним особам. Спадкування може здійснюватися за заповітом і за законом.

У магазині, громадському транспорті, перукарні, майстерні з ремонту взуття ви є споживачами. Ваші права захищає Закон України «Про захист прав споживачів». Ви маєте право на інформацію про товари чи послуги, якими користуєтеся, на безпечний та якісний товар. Закон захищає права споживачів у випадку, коли придбаний ними товар виявився неякісним, надаючи можливість самому обрати один із кількох шляхів виходу із цієї ситуації. У захисті прав споживачів вам можуть допомогти громадські організації та державні органи захисту прав споживачів, а в разі потреби — суд.

Під час використання сучасних електронних технологій — пластикових карток, торгівлі через мережу «Інтернет» — необхідно дотримуватися певних рекомендацій для уникнення шахрайських дій і зникнення коштів.

Запам'ятайте: *Цивільний кодекс України, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, спадщина, спадкування, заповіт, споживач.*

- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Цивільний кодекс України

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Закон України «Про захист прав споживачів»

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

Сайт Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба)

<https://dpss.gov.ua>

Запитання та завдання

1. Що таке цивільна дієздатність і цивільна правоздатність?
2. Визначте рівні дієздатності, що встановлені цивільним законодавством.
- 3* Порівняйте правоздатність і дієздатність. Заповніть таблицю в зошиті.

	Правоздатність	Дієздатність
Час виникнення		
У чому полягає		
Можливість обмеження		
Можливість позбавлення		

- 4*: Висловте свою думку щодо доцільності поступового збільшення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб.
5. Хто має право на отримання спадщини?
6. Що таке *заповіт*?
7. Як оформляється заповіт?
8. Для чого, на вашу думку, потрібне спадкове право?
- 9*: Висловте свою думку щодо доцільності складання людиною заповіту, адже нині лише незначна частина громадян України це робить.
10. Доведіть, що норми спадкового права відповідають нормам моралі.
11. Наведіть приклади, коли ви, ваші друзі та родичі стають споживачами / споживачками.
- 12*: Користуючись витягом із Закону України «Про захист прав споживача», наведеному в електронному додатку, визначте, які права має споживач / споживачка в разі придбання товару неналежної якості?
13. До яких державних і громадських організацій можна звернутися в разі порушення прав споживачів / споживачок?
- 14*: Висловте свою думку, чи достатньою мірою забезпечено захист прав споживачів / споживачок.
15. Складіть заяву до продавця (виробника, виконавця) у зв'язку з порушенням прав споживачів / споживачок.
- 16*: Користуючись пам'ятками, наведеними в електронному додатку, визначте, яких правил безпеки під час використання пластикових карток, системи електронної торгівлі необхідно дотримуватися.
17. Які небезпеки можуть, на вашу думку, очікувати користувачів / користувачок системи електронного продажу?

Практичне заняття 5

Захист прав споживачів / споживачок

(Інформацію щодо використання поданого матеріалу вам надасть учитель / учителька.)

1. Проаналізуйте наведені ситуації та, використовуючи витяг із Закону України «Про захист прав споживачів» (с. 93–95). Визначте, як треба діяти в кожній із них, щоб захистити права споживачів.
 1. У великому магазині ваша родина придбала новий телевізор. Протягом кількох місяців телевізор працював добре. Однак потім виникли проблеми, а невдовзі він перестав працювати. Що ви порекомендуєте своїм родичам у цій ситуації?

2. Батьки придбали вам необхідні речі, зокрема нове взуття, яке, на жаль, виявилось для вас затісним. Що робити?
3. Ваша родина уклала з будівельною фірмою договір про ремонт дачного будинку. Протягом двох місяців ремонтна бригада виконувала роботу. Коли після завершення ремонту приїхали батьки, то вони виявили недоліки. Однак часу на їхнє усунення вже не було — на дачу були запрошені родичі, які приїхали здалеку. Тому правильним буде, якщо фірма зменшить оплату за проведenu роботу. Але фірма відмовилася прийняти відповідну заяву. Що робити? Чи правомірний запропонований вихід із цієї ситуації?
4. Ви зайшли в автобус і сплатили водієві за проїзд. Він привітався та запросив вас зайняти місце в салоні. Чи відповідають дії водія вимогам закону?
2. За наявності інтернету знайдіть товари для занять у школі та новий телефон і проаналізуйте, на якому зі знайдених сайтів (у якому інтернет-магазині) ви пропонуєте придбати товар. Поясніть, якими критеріями ви скористалися для обрання.
3. Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про захист прав споживачів». Визначте, які ви маєте права як споживачі, якими є ваші обов'язки. Проаналізуйте, чи завжди ретельно ви виконували ці обов'язки та чи доводилося вам користуватися споживацькими правами.

Із Закону України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. Права й обов'язки споживачів

Споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця) (...);
- 4¹) обслуговування державною мовою (...);
- 5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
- 6) звернення до суду й інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) (...).

3. Споживачі зобов'язані:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, яка виконує їхні функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням і дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, установлених для товарів такого роду. (...)

Стаття 8. Права споживача в разі придбання ним товару неналежної якості

1. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач (...) має право вимагати:

1) пропорційного зменшення ціни;

2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;

3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач (...) має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;

2) заміни товару на такий же товар або на аналогічний з числа наявних у продавця (виробника) товар (...).

3. Вимоги споживача, встановлені частиною першою цієї статті, пред'являються на вибір споживача продавцеві за місцем купівлі товару, виробникові або підприємству, що задовольняє ці вимоги за місцезнаходженням споживача.

Споживач має право пред'явити одну з вимог, передбачених частиною першою цієї статті, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену частиною першою цієї статті. (...)

Стаття 9. Права споживача при придбанні товару належної якості

1. Споживач має право обміняти несприятельний товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.

Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.

Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром (...).

Перелік товарів, що не підлягають обміну (поверненню) з підстав, зазначених у цій статті, затверджується Кабінетом Міністрів України.

2. Якщо на момент обміну аналогічного товару немає в продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші в розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.

3. При розірванні договору купівлі-продажу розрахунки із споживачем провадяться, виходячи з вартості товару на час його купівлі. Гроші, сплачені за товар, повертаються споживачеві в день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші в день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше ніж протягом семи днів.

§ 12. Шлюб і сім'я

1. Шлюб і сім'я.

Більшість із вас є членами сімей, ви живете з батьками, братами та сестрами, іноді — з бабусями чи дідусями.

- Висловте припущення, що об'єднує людей у сім'ю. Що називають сім'єю?

Основним нормативним актом, який регулює відносини в галузі сімейного права, є Сімейний кодекс України. Членами сім'ї є насамперед батьки і діти, бабуса і дідусь, якщо вони живуть разом із вами, а також інші, більш далекі родичі. Сім'єю вважають і дитину, яка живе разом з одним із батьків, й самотню людину (див. схему 19).

Схема 19

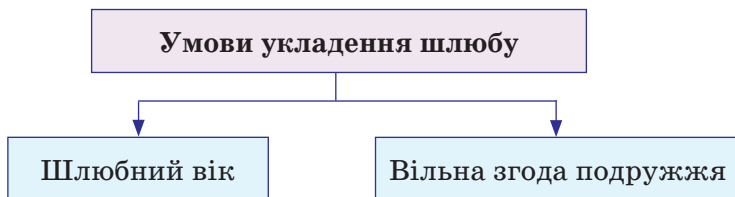

Одним із найважливіших понять сімейного права є поняття «шлюб».

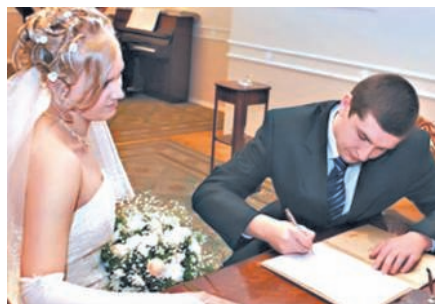

Шлюб — це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

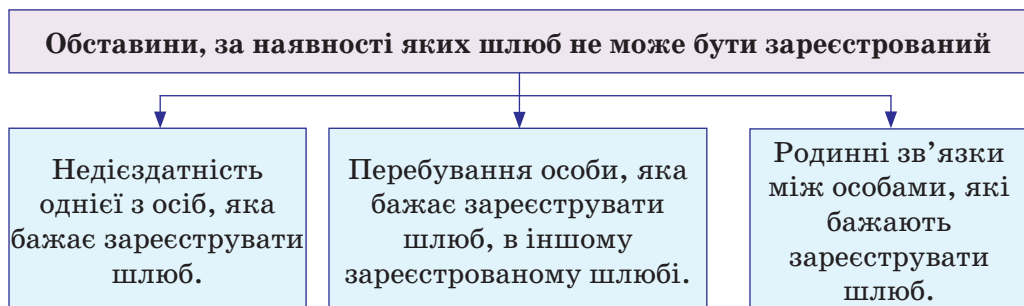
- Висловте припущення, які обставини, на ваш погляд, потрібно враховувати при укладенні шлюбу. Розподіліть ці обставини на дві групи — ті, що, на вашу думку, мають бути закріплені в законі, і ті, що мають моральне значення або ґрунтуються на традиціях і звичаях тощо.

Законодавство регулює порядок створення сім'ї та укладення шлюбу. Для взяття шлюбу необхідна взаємна вільна згода осіб, які одружуються, а також досягнення ними на день реєстрації шлюбного віку (див. схему 20). Шлюбний вік в Україні встановлено з 18-ти років. Нині трапляються випадки, коли шлюб хочуть укласти особи молодшого віку. Як бути в цій ситуації? Закон передбачає, що право на шлюб особі, яка не досягла шлюбного віку, може надати суд, якщо він визнає, що таке рішення відповідає інтересам неповнолітньої особи. Однак таке право може бути надано особі, яка досягла 16-ти років.

Законодавство передбачає обставини, за наявності яких укладення шлюбу не допускається (див. схему 21).

Які саме родичі обмежені у праві укладати шлюб? Знайдімо відповідь на це запитання в Сімейному кодексі України.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати в шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати й сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були ним усиновлені.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

- *Висловте свою думку щодо доцільності державної реєстрації шлюбу, можливості сімейного проживання без державної реєстрації.*

Сімейний кодекс України вимагає, щоб шлюб був зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Саме реєстрація в державних органах дає змогу забезпечити захист майнових (зокрема розподіл майна при розірванні шлюбу) та інших прав подружжя, лише зареєстрований у державному органі шлюб породжує юридичні наслідки. Це не суперечить проведенню, за бажанням подружжя, релігійного обряду укладення шлюбу. Отже, релігійний обряд (будь-якої конфесії) здійснюється за бажанням молодих, державна реєстрація необхідна в інтересах самого подружжя.

Заява про реєстрацію шлюбу може бути подана до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за власним вибором подружжя (незалежно від місця їхнього проживання та реєстрації). Шлюб реєструють через місяць після подання заяви. Якщо в наречених є поважні причини (хтось виїжджає в довгострокове відрядження; наречена вагітна тощо), цей строк може бути скорочено.

2. Права й обов'язки подружжя.

Укладення шлюбу породжує взаємні права й обов'язки подружжя. Після укладення шлюбу за кожним / кожною з подружжя зберігається право вільно й самостійно обирати місце проживання, професію та місце роботи.

Молоді самостійно визначають своє майбутнє прізвище — вони можуть залишити власне прізвище; можуть об'єднати свої прізвища; узяти прізвище одного з подружжя — найчастіше жінка бере прізвище чоловіка,

але це — її право, а не обов'язок; можливий варіант, коли чоловік бере прізвище дружини.

Шлюб передбачає спільне ведення господарства, а тому виникають певні майнові питання. **Майно, набуте подружжям за час перебування в шлюбі, є їхньою спільною власністю.** Навіть якщо чоловік і дружина мають різну заробітну плату або хтось із них не працює взагалі, права на майно залишаються рівними. **У разі розлучення майно розділяють між подружжям на рівні частини.**

Водночас особистою приватною власністю залишається майно, яке мав / мала кожний / кожна з подружжя до шлюбу, а також те, що кожний / кожна з них отримує за час перебування у шлюбі у спадок чи в подарунок. Особистою власністю кожного / кожної є речі індивідуального користування (одяг, прикраси тощо), премії та нагороди, отримані за особисті заслуги. Таке майно в разі поділу залишається тому / тій, кому воно належало до шлюбу, було подароване чи передане у спадок одному / одній із подружжя в період перебування у шлюбі.

У II тис. до н. е. право на розлучення у Стародавньому Китаї та деяких інших країнах Сходу мали лише чоловіки. Дружині можна було вибачити бездітність протягом 8 років, нездатність народити сина — 11 років, але за сварливість виганяли відразу.

У Туреччині, якщо жінка відкрила своє обличчя на вулиці, чоловік мав право анулювати свій шлюб.

У корінних жителів Мадагаскару (мальгашів) існує тимчасове розлучення на час відрядження.

У шіїтів, які живуть в Іраку, є два види розлучення: остаточне й таке, яке можна скасувати протягом року, якщо подружжя помирилося. У разі справжнього розлучення чоловік має сплатити колишній дружині чималу суму.

В Австралії абориген стає холостяком, якщо скаже своїй дружині єдине слово: «Іди».

73-річний житель Об'єднаних Арабських Еміратів Халаф аль-Каабі за своє довге життя 23 рази укладав законний шлюб, уперше зробивши це в 15-річному віці. У нього народилося 48 синів і 88 дочок. Це «досягнення» внесено до Книги рекордів Гіннесса.

Отже, машина, яку мав чоловік до укладення шлюбу, при розірванні шлюбу залишиться в його власності, дружині залишиться коштовний перстень, який подарувала їй мати на день народження, а дача, збудована в період шлюбу, має бути розділена порівну, навіть якщо дружина

всі роки, перебуваючи у шлюбі, не отримувала заробітну плату, а доглядала та виховувала дітей. При визначенні частки кожного / кожної з подружжя у спільному майні повинні враховувати інтереси неповнолітніх дітей, тобто може бути збільшено частку того / тієї з подружжя, з ким залишатимуться діти.

- Використовуючи норми законодавства, знайдіть вихід у запропонованих ситуаціях.

1. Юнак і дівчина вирішили укласти шлюб. Між ними виникла суперечка, у якій узяли участь і батьки. Дівчина бажає залишити своє дівоче прізвище, юнак наполягає на тому, щоб вона після укладання шлюбу взяла його прізвище, а батьки дівчини пропонують компромісний варіант — поєднати прізвища. Яке рішення, на вашу думку, відповідає закону?

2. Після одруження чоловік у категоричній формі почав вимагати, щоб дружина залишила роботу й займалася веденням домашнього господарства. Жінка не погодилася із цим. Вона вирішила переїхати від чоловіка, з яким проживала в однокімнатній квартирі разом із свекрухою, до своїх батьків у приватний будинок. Чоловік не погоджується із цим і наполягає на своєму, вважаючи дії дружини порушенням її сімейного обов'язку.

3. Громадянин П. і громадянка М. звернулися до органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) з проханням зареєструвати їхній шлюб. Приймаючи заяву, співробітники відділу РАЦСу призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Проте молоді не погодилися, пояснили, що вони багато років знають одне одного, тому їм додаткові роздуми не потрібні. До того ж П. — геолог, через кілька днів він повинен їхати в експедицію на польовий сезон — більше ніж на пів року. Чи можливе вирішення цієї проблеми?

3. Права й обов'язки батьків і дітей.

Найважливіша функція сім'ї — продовження людського роду. Виконання цієї функції сім'ї надзвичайно важливе і для кожної людини, і для всього суспільства. У суспільстві батьки завжди опікувалися дітьми, передавали їм досвід, допомагали обирати життєвий шлях.

- *Пригадайте народні прислів'я та приказки, присвячені стосункам батьків і дітей. Яка роль батьків у житті дітей?*

Турбота про дітей, а пізніше обов'язок дітей допомагати своїм батькам стали моральними нормами, закріпленими настановами багатьох релігійних учень. Нині ці норми записано в законодавстві нашої держави.

- *Ознайомтеся з поданими нижче витягами з Конституції України та Сімейного кодексу України й визначте, якими є обов'язки та права батьків щодо своїх дітей.*

З Конституції України

Стаття 51. (...) Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 150. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

3. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

4. Батьки зобов'язані поважати дитину.

5. Віддання дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 151. Права батьків щодо виховання дитини

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.

2. Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.

3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. (...)

Стаття 153. Права батьків і дитини на спілкування

1. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. (...)

Стаття 155. Здійснення батьківських прав і виконання батьківських обов'язків

1. Здійснення батьками своїх прав і виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності.

2. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

3. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

4. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, установленної законом.

Іноді вважають, що основна роль у вихованні дитини належить матері, що в разі розлучення дитина обов'язково залишається саме з нею.

• *Чи згодні ви із цим твердженням? Обґрунтуйте свою точку зору.*

Сімейний кодекс України передбачає, що **батьки мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей, їхнього виховання**. Навіть коли шлюб між ними розірвано й вони живуть окремо, обов'язок брати участь у вихованні й утриманні дітей, а також право спілкуватися з дітьми мають і батько, і мати.

Батьки мають право (і зобов'язані) контролювати поведінку своїх дітей. Від них залежить місце проживання дітей. Якщо батьки проживають разом, дитина проживає з ними. Якщо батьки проживають окремо, то до досягнення дитиною 10-ти років батьки вирішують, де вона має жити; якщо дитині від 10-ти до 14-ти років, місце її проживання визначають батьки, але з обов'язковим урахуванням думки дитини; із 14-ти років дитина самостійно визначає, з ким із батьків їй проживати.

Кожний / кожна з батьків має обов'язки не лише щодо виховання своїх дітей. Адже необхідно забезпечити й матеріальне існування дитини, яка ще не може самостійно себе забезпечити. Саме тому законодавство передбачає обов'язок батьків утримувати своїх дітей до їхнього повноліття.

Обов'язок піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, надавати їм матеріальну допомогу залишається за батьками в разі розлучення чи проживання когось із батьків окремо від дитини. У цьому випадку той / та з батьків, хто живе окремо від дітей, зобов'язаний / зобов'язана сплачувати **аліменти** — кошти на утримання дітей, а також надавати допомогу в разі виникнення особливих обставин — хвороби дитини, необхідності її курортного лікування чи оздоровлення тощо.

Розмір аліментів установлює суд з урахуванням стану здоров'я та матеріального становища дитини й платника аліментів, наявності в платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Аліменти встановлюють або в сталій грошовій сумі, або визначивши частку від заробітку особи, яка їх платитиме. При цьому Сімейний кодекс України встановив, що **розмір аліментів на одну дитину не може**

бути меншим 50 % за прожитковий мінімум для дитини відповідного віку.

Водночас дитина має право самостійно захищати свої права, звертатися до державних органів, а із 14-ти років дитина має право самостійно звертатися до суду для захисту своїх прав.

Обов'язки батьків і дітей недарма називають *взаємними*, адже й діти, коли вони стануть дорослими, зобов'язані надавати допомогу своїм батькам, піклуватися про них у разі настання непрацездатності. Цей обов'язок — не лише моральна норма, він закріплений і в Сімейному кодексі України.

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, у яких випадках діти зобов'язані надавати матеріальну допомогу своїм батькам.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 202. Підстави виникнення обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними й потребують матеріальної допомоги.

2. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає.

Стаття 203. Обов'язок дочки та сина брати участь у додаткових витратах на батьків

1. Дочка або син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. (...)

Стаття 204. Звільнення дочки та сина від обов'язку утримувати матір або батька

1. Дочка або син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір чи батька й обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати чи батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків. (...)

У виняткових випадках суд може присудити з дочки чи сина виплату аліментів на строк не більше ніж три роки. (...)

Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд і лікування батьків

1. У виняткових випадках, якщо мати чи батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина (стаття 6 цього Кодексу) має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за ними. (...)

Іноді виникають ситуації, коли дитина опиняється без опіки батьків: якщо батьки позбавлені батьківських прав або померли. Деякі питання

дитина не може вирішити самостійно, тому законодавством передбачено кілька шляхів допомоги дитині.

Про передбачені законодавством шляхи влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки, ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

Сім'я є надзвичайно важливою ланкою суспільства. Саме завдяки сім'ї продовжується рід, саме в ній виховують дітей. Для укладення шлюбу необхідна вільна згода осіб, які вступають у шлюб, а також досягнення шлюбного віку чоловіком і жінкою.

Юридичні наслідки має лише шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Шлюб визначає для кожного / кожної з подружжя відповідні права й обов'язки.

Діти мають право на забезпечення захисту від порушення їхніх прав батьками й іншими особами. При цьому вони можуть захищати себе самостійно, очікувати на захист батьків, а також звертатися по допомогу до державних органів, громадських організацій і навіть до суду.

Запам'ятайте: *сім'я, шлюб.*

- За QR-кодами чи за посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Сімейний кодекс України

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Конвенція про права дитини

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Запитання та завдання

1. Які правові акти нашої держави регулюють захист сім'ї?
2. Як укладають шлюб?
3. У яких випадках може бути відмовлено в укладенні шлюбу (що є перешкодою для його укладення)?
4. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
5. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка та жінки в сімейних стосунках?
6. Чи буде дійсним шлюб, якщо спочатку його укладено в церкві, а потім зареєстровано в державних органах?
- 7*. Висловте свою думку щодо доцільності обмежень на укладення шлюбу, передбачених Сімейним кодексом України.

8. Які із запропонованих тверджень закріплені законодавчо?
- а) Жінки мають займатися домашнім господарством і виховувати дітей, а забезпечувати сім'ю повинні чоловіки;
 - б) рішення про місце проживання сім'ї має приймати чоловік, ураховуючи думку дружини;
 - в) жінка і чоловік мають рівні права й обов'язки в сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї;
 - г) виходячи заміж, жінка повинна брати прізвище чоловіка.
9. У якому віці дитина може самостійно звернутися до суду для захисту своїх прав?
- 10*. Користуючись матеріалом, уміщеним в електронному додатку, визначте позитивні та негативні ознаки шляхів улаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
- 11*. Висловіть свою думку щодо рівня розвитку в Україні системи захисту прав дитини. Запропонуйте шляхи її вдосконалення.

§ 13. Праця неповнолітніх осіб

1. Трудовий час неповнолітніх.

Сподіваємося, що кожному / кожній із вас вдасться знайти цікаву та прийнятну роботу. Основним нормативним актом, який регулює відносини у сфері трудових відносин, є **Кодекс законів про працю України**.

Законодавство визначає порядок укладення та припинення трудового договору, установлює права й обов'язки працівників / працівниць. Особливо закон захищає права неповнолітніх осіб, які працюють. Кодекс законів про працю визначив пільги та переваги, які надають неповнолітнім особам щодо різних питань їхньої праці й відпочинку.

За загальними нормами, прийняття на роботу здійснюється із 16-ти років, однак неповнолітні віком від 14-ти років за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, у вільний від навчання час також можуть бути прийняті на роботу.

Для того щоб ваша робота була офіційною, необхідно укласти трудовий договір.

Про порядок його укладення, документи, які для цього потрібні, ви можете дізнатися з додаткових матеріалів, розміщених в електронному додатку.

Кожному працівникові встановлюють робочий час. Законодавством визначено, що максимальна тривалість робочого тижня для дорослих працівників становить 40 годин, а для тих, хто працює на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, установлюють скорочений робочий час — до 36-ти годин на тиждень.

Скорочений час встановлено також для неповнолітніх працівників (див. табл. 6).

Таблиця 6

**Максимальна тривалість робочого тижня
неповнолітніх працівників**

Вік працівників	У період канікул або для осіб, які вже завершили навчання	Протягом навчального року у вільний від навчання час
Від 16-ти до 18-ти років	36	18
Від 14-ти до 16-ти років	24	12

Крім того, неповнолітніх не можна залучати до роботи в нічний час (із 22.00 до 6.00), у вихідні дні.

Неповнолітнім надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 31 календарний день у зручний для неповнолітньої особи час за її бажанням.

2. Порядок припинення трудового договору з неповнолітніми особами.

Трудове життя людей складається по-різному. У колективах багатьох підприємств, у школах пишаються ветеранами, які протягом десятків років працюють на одному робочому місці.

Однак іноді життя складається так, що людині з різних причин доводиться змінювати місце роботи. Тоді постає питання про звільнення, припинення трудового договору.

Кодекс законів про працю України передбачає підстави для припинення трудового договору.

- *Ознайомтеся з поданим нижче витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачені законом.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору

Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку (...), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника або роботодавця — фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, (...);
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (...), з ініціативи роботодавця (...), або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (...);

5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;

6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;

7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (...) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи; (...).

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору.

У разі зміни власника підприємства, його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується. Припинення трудового договору з ініціативи роботодавця можливе лише в разі скорочення чисельності або штату працівників.

Якщо особа сама бажає залишити роботу, то вона повинна написати заяву не менше ніж за два тижні до дати звільнення, не пояснюючи причини свого рішення про звільнення. Однак якщо для звільнення є важливі підстави (переїзд на нове місце служби чоловіка-військовослужбовця, вступ на навчання, вихід на пенсію, хвороба тощо), доцільно вказати це в заяві, адже в цьому випадку працівник / працівниця має право звільнитися раніше, ніж закінчатся вищезазначені два тижні.

А от роботодавці мають право звільнити працівника / працівницю лише у випадках, передбачених законом, — законодавство захищає працівника / працівницю від свавілля роботодавців. При цьому в більшості випадків питання про звільнення працівника / працівниці за ініціативою роботодавця має розглянути та погодити профспілкова організація, якщо вона є на підприємстві.

- *Ознайомтеся з поданим нижче витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, у яких випадках працівник / працівниця може бути звільнений / звільнена за ініціативою адміністрації.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця
Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані роботодавцем лише у випадках:

1) змін в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до

державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення;

4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більше як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна роботодавця, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення;

9) призову або мобілізації роботодавця — фізичної особи під час особливого періоду;

10) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування;

11) вчинення працівником мобінгу (цькування), встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу. Не допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 цієї статті), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Якщо особа була прийнята на роботу на певний строк, то її звільняють після закінчення цього строку. Утім, і в цьому випадку закон захищає її права. Якщо строк роботи за договором закінчився, але ні особа, ні підприємство не вимагають звільнення, її вважають такою, що уклала договір на невизначений строк.

У день звільнення цій особі мають видати копію наказу (розпорядження) про звільнення, на її вимогу внести належні записи про звільнення до трудової книжки й провести грошовий розрахунок.

Для звільнення неповнолітніх осіб є додаткові вимоги. У разі їхнього звільнення з ініціативи роботодавця обов'язкова згода служби в справах дітей. Після звільнення у зв'язку зі скороченням штатів чи змінами в організації праці, невідповідністю до займаної посади й у зв'язку з поновленням на роботі особи, яка раніше виконувала цю роботу, обов'язково має бути забезпечене працевлаштування звільненої неповнолітньої особи.

Батьки, усиновлювачі й піклувальники неповнолітньої особи, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітньою особою, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує її здоров'ю або порушує законні інтереси.

- *Проаналізуйте запропоновані ситуації і визначте, чи правомірно було звільнено працівників / працівниць, чи не було допущено порушення трудового законодавства.*

1. 15-річний Сергій під час канікул працював у фірмі кур'єром. 28 серпня він подав заяву про звільнення з роботи у зв'язку зі вступом до індустріального коледжу. Директор фірми відповів, що, відповідно до закону, звільнить його 12 вересня — після відпрацювання двох тижнів.

2. 17-річна випускниця школи влаштувалася на роботу в магазин. Через 3 місяці директор магазину повідомив їй про те, що прийнято рішення про її звільнення у зв'язку з прийняттям на роботу більш кваліфікованого співробітника.

3. 16-річний десятикласник у вільний від навчання час улаштувався працювати на приватну фірму. Через пів року керівник повідомив його про звільнення через постійні запізнення на роботу, за що працівникові двічі оголошували догану, а також через низьку якість роботи.

3. Пільги для працюючих неповнолітніх.

Кодекс законів про працю України встановлює ряд пільг і норм, які сприяють збереженню здоров'я неповнолітніх, що працюють.

- *Ознайомтеся з поданим нижче витягом із Кодексу законів про працю України. Визначте, які пільги та переваги для молоді він передбачає.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 75. Тривалість щорічної основної відпустки (...) Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. (...)

Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років

Забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років, на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб, молодших вісімнадцяти років, до підняття й перенесення речей, вага яких перевищує встановлені для них граничні норми. (...)

Стаття 192. Заборона залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні

Забороняється залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні (...).

Стаття 194. Оплата праці працівників, молодших вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам, молодшим вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи. (...)

Оплата праці здобувачів освіти закладів загальної середньої або професійної (професійно-технічної) освіти, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати здобувачам освіти доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років

Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років, надаються в зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років, повної тривалості в перший рік роботи надаються за їхньою заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

Тривалість відпустки в різних державах суттєво відрізняється. Законодавство США не передбачає обов'язкової відпустки, усе залежить від домовленості з роботодавцем. У Гонконзі, Сингапурі, Пакистані та В'єтнамі офіційна відпустка триває 14 днів, в Індії та Індонезії — 12 днів. В Австралії, Німеччині, Бразилії і Нідерландах тривалість щорічної відпустки становить від 20 до 24 днів. У багатьох державах тривалість відпустки залежить від стажу роботи. В Ізраїлі вона поступово збільшується з 10 до 24 днів, у Китаї — від 5 до 15. А у Фінляндії кожному працівникові гарантовано надаються 24 дні в період із 2 травня до кінця вересня, а інші 6 днів він може отримати в інший період року.

Неповнолітні особи мають право працювати. Право на працю мають неповнолітні із 16-ти років, а в окремих випадках за згодою батьків — із 14-ти років. У разі необхідності працівник у будь-який час може звільнитися з роботи за власним бажанням. Роботодавець може звільнити працівника лише з причин, які передбачені Кодексом законів про працю.

Кодекс законів про працю України надає суттєві пільги неповнолітнім особам. Для них встановлено скорочений робочий час, передбачено збільшену тривалість відпустки. Неповнолітніх осіб заборонено залучати до праці вночі й у вихідні дні. Передбачено додаткові гарантії в разі їхнього звільнення.

Запам'ятайте: *трудовий договір, скорочений робочий час.*

- За QR-кодом чи посиланням ознайомтеся з поданою інформацією.

Кодекс законів про працю України

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

Запитання та завдання

1. Який порядок прийняття на роботу неповнолітніх осіб встановлено Кодексом законів про працю України?
- 2*. Користуючись зразком, наведеним в електронному додатку, напишіть заяву про прийняття на роботу.
3. У яких випадках працівник / працівниця може бути звільнений / звільнена з роботи за ініціативою роботодавця?
4. Назвіть особливості припинення трудового договору з неповнолітніми особами.
- 5*. Що, на вашу думку, краще — працювати все життя на одному місці чи постійно змінювати місце роботи?
6. Як повинні діяти працівники / працівниці, якщо вони вирішили залишити роботу?
7. Назвіть пільги та переваги, які надають неповнолітнім особам.
8. Яку мінімальну тривалість відпустки встановлено для неповнолітніх осіб?
9. Яку тривалість робочого часу встановлено для різних категорій працівників / працівниць?
10. Які додаткові підстави для звільнення встановлено для неповнолітніх осіб?
11. Які додаткові гарантії щодо звільнення існують для неповнолітніх осіб?
- 12*. Висловте свою думку, чи достатньою мірою трудове законодавство України забезпечує захист прав неповнолітніх осіб.
13. У якому із зазначених випадків порушено законодавство України про працю неповнолітніх осіб?
 - а) Директор підприємства за згодою 16-річного працівника призначив його нічним черговим у цеху, де він працює;
 - б) через 3 місяці після влаштування на роботу 16-річному слюсарю надано щорічну відпустку тривалістю 36 днів;
 - в) директор фірми видав наказ про звільнення з роботи 15-річної прибиральниці на вимогу її батьків, які надали документ про погіршення її стану здоров'я, незважаючи на бажання дівчини продовжувати трудову діяльність;
 - г) 17-річному кур'єру нараховано заробітну плату на 10 % меншу, ніж його колегам, оскільки він працює за скороченим розпорядком дня.

Практичне заняття 6

Праця неповнолітніх осіб

(Інформацію щодо використання поданого матеріалу вам надасть учитель / учителька.)

1. Обговоріть подані ситуації. Запропонуйте їхнє вирішення. Визначте, чи всі дії учасників / учасниць були правомірними. Для цього використайте вміщені в підручнику витяги з Кодексу законів про працю України. Зімітуйте описані ситуації.
 1. 15-річний дев'ятикласник вирішив улаштуватися на роботу. Порекомендуйте йому, як шукати роботу, на що йому потрібно звернути увагу.
 2. 14-річна дівчина вирішила піти працювати у фірму «Світанок». Однак директорка фірми заявила, що для оформлення на роботу їй необхідно подати свідоцтво про народження, довідку про стан здоров'я, довідку про реєстрацію за місцем проживання, а також характеристики зі школи. Дівчина не впевнена в тому, що ці вимоги законні.
 3. 16-річний хлопець був прийнятий на роботу токарем на період шкільних канікул. Йому встановили 8-годинний робочий день — п'ять днів на тиждень, вихідні дні — понеділок і вівторок. У вихідний день хлопця терміново викликали на роботу, запропонувавши протягом наступного тижня вийти в нічну зміну.
 4. Закінчивши школу, 17-річна дівчина влаштувалася працювати секретаркою в будівельну фірму. Через три місяці вона звернулася до директора з проханням надати їй відпустку терміном на 20 днів. Директор відмовив, мотивуючи тим, що вона працює недавно. Через рік той самий директор запропонував дівчині пройти медичний огляд і подати документ про можливість її подальшої роботи. Дівчина просить пояснити, чи правомірні дії директора фірми щодо надання відпустки та вимоги щодо медичного огляду.
2. Уявіть, що після закінчення 9-го класу під час літніх канікул ви вирішили влаштуватися на роботу. Розподіліть ролі (учень, який улаштовується на роботу, директор підприємства, представник органу у справах дітей, один із батьків) і проведіть переговори щодо укладення трудового договору. Не забудьте про документи, які вам при цьому потрібні, а також про заяву про прийняття на роботу.
3. На роботу прийшли влаштовуватися кілька осіб. Вони претендують на різні посади. Оберіть необхідні для кожного випадку документи з поданого переліку та пред'явіть їх директору підприємства для перевірки комплектності й можливості вирішення питання про влаштування на роботу. У разі недостатності поданого переліку документів запропонуйте додаткові.
Документи: паспорт, свідоцтво про народження, довідка про присвоєння ідентифікаційного коду, водійські права, свідоцтво про отримання базової середньої освіти (за 9 класів), диплом про закінчення вищого навчального закладу, дозвіл батьків на працевлаштування, характеристика з місця навчання, характеристика з попереднього місця роботи, довідка про знання державної мови, довідка про відсутність судимості, довідка про місце реєстрації.

Особи, які влаштовуються на роботу:

- а) 15-річний випускник 9-го класу на період канікул уперше влаштовується кур'єром;
- б) 17-річна випускниця середньої школи вперше влаштовується продавчицею магазину;
- в) 22-річний студент інституту влаштовується працювати програмістом;
- г) 28-річна жінка — мати трьох дітей — влаштовується на роботу бухгалтеркою;
- г) 29-річний випускник медичного університету влаштовується на роботу лікарем;
- д) 62-річний чоловік влаштовується на роботу водієм інкасаторської машини.

§ 14. Право на освіту. Волонтерство

1. Право на освіту.

Життя людини різноманітне, воно не обмежується лише забезпеченням матеріальних умов для існування. Тому природно, що, крім економічних і соціальних прав, Конституція України передбачає також культурні права, одним із яких є право на освіту. Цим правом кожний / кожна з вас нині користується. При цьому потрібно пам'ятати, що, маючи право на освіту, кожна особа зобов'язана здобувати освіту не нижче певного визначеного законодавством рівня.

- *Пригадайте, який рівень освіти в Україні є обов'язковим.*

Забезпечення цього права вимагає від держави чималих витрат — адже створена та функціонує система освіти, до якої входять заклади освіти й органи управління освітою.

В аудиторії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського

Освіта в Україні має низку складників.

Складники освіти України:

дошкільна освіта;

повна загальна середня освіта;

позашкільна освіта;

спеціалізована освіта;

професійна освіта;

фахова передвища освіта;

вища освіта;

освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта.

Нині ви навчаєтеся в навчальному закладі загальної середньої освіти. Ви вже здобули початкову освіту (1–4 класи), цього року здобудете базову середню освіту й обиратимете свій подальший шлях — здобувати повну загальну середню освіту. Ви можете продовжити навчання в закладі середньої освіти III ступеня — ліцеї, вступити до закладу професійної освіти, де, крім загальної середньої освіти, отримаєте певну робочу професію, станете кваліфікованим робітником, або до закладу фахової передвищої освіти — коледжу. Конституція України гарантує можливість безоплатного здобуття повної загальної середньої освіти.

Чимало з вас навчається не лише в школі, а й у різних закладах позашкільної освіти — центрах дитячої творчості, дитячо-юнацьких спортивних школах, школах мистецтв, центрах туризму і краєзнавства, технічної творчості тощо.

Після здобуття повної загальної середньої освіти чимало з вас вступатимуть до закладів вищої освіти. Потрібно пам'ятати, що, на відміну від середньої освіти, безоплатне здобуття вищої освіти в державних і комунальних закладах гарантується на конкурсній основі лише тим, хто виборе це право найуспішніше, пройшовши зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), склавши Національний мультипредметний тест (НМТ), здавши творчі іспити.

Обираючи шлях свого подальшого навчання після здобуття базової чи повної середньої освіти, ви маєте зробити свій вибір свідомо. Перед вступом до вищого навчального закладу необхідно переконатися в наявності в обраного закладу ліцензії на навчання за тією спеціальністю, яку ви обрали.

2. Права й обов'язки учасників освітнього процесу.

Відповідно до чинного законодавства в різних закладах освіти учасниками навчально-виховного процесу є здобувачі освіти — ті, кого навчають, — діти дошкільного віку, вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі; ті, хто навчає, — керівники навчальних закладів, педагогічні (учителі, керівники гуртків, педагоги-організатори, шкільні психологи), науково-педагогічні (викладачі закладів вищої освіти) працівники, науковці. Учасниками навчального процесу також є батьки учнів або особи, які їх замінюють. У багатьох випадках до учасників навчального процесу належать також інші особи, які беруть участь у навчанні та вихованні. Закон визначає права й обов'язки учасників навчально-виховного процесу.

- *Ознайомтеся з поданим нижче витягом із Закону України «Про освіту» та визначте, якими із зазначених прав користуєтеся ви чи ваші брати й сестри. Як ви виконуєте передбачені законом обов'язки?*

Закон України «Про освіту»

Стаття 53. Права та обов'язки здобувачів освіти

1. Здобувачі освіти мають право на:
 - навчання впродовж життя та академічну мобільність;
 - індивідуальну освітню траєкторію, що реалізується, зокрема, через вільний вибір видів, форм і темпу здобуття освіти, закладів освіти і запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін та рівня їх складності, методів і засобів навчання;
 - якісні освітні послуги;
 - справедливе та об'єктивне оцінювання результатів навчання;

відзначення успіхів у своїй діяльності;
 свободу творчої, спортивної, оздоровчої, культурної, просвітницької, наукової і науково-технічної діяльності тощо;
 безпечне, здорове та інклюзивне чи спеціальне освітнє середовище;
 повагу людської гідності;
 захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти;
 проходження відповідної програми для осіб, які вчинили насильство або жорстоке поводження з дитиною, стали свідком або постраждали від насильства або жорстокого поводження;
 користування бібліотекою, навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою інфраструктурою закладу освіти та послугами його структурних підрозділів у порядку, встановленому закладом освіти відповідно до спеціальних законів;
 доступ до інформаційних ресурсів і комунікацій, що використовуються в освітньому процесі та науковій діяльності;
 забезпечення стипендіями у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
 трудову діяльність у позанавчальний час;
 збереження місця навчання на період проходження строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період;
 особисту або через своїх законних представників участь у громадському самоврядуванні та управлінні закладом освіти;
 самостійну або через своїх законних представників реєстрацію на державних інформаційних ресурсах та державних вебплатформах дистанційного навчання;
 інші необхідні умови для здобуття освіти, у тому числі для осіб з особливими освітніми потребами та із соціально незахищених верств населення.

3. Здобувачі освіти зобов'язані:

виконувати вимоги освітньої програми (індивідуального навчального плану за його наявності), дотримуючись принципу академічної доброчесності, та досягти результатів навчання, передбачених стандартом освіти для відповідного рівня освіти;
 поважати гідність, права, свободи та законні інтереси всіх учасників освітнього процесу, дотримуватися етичних норм;
 відповідально та дбайливо ставитися до власного здоров'я, здоров'я оточуючих, довкілля;
 дотримуватися установчих документів, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також умов договору про надання освітніх послуг (за його наявності);
 повідомляти керівництво закладу освіти про факти насильства або жорстокого поводження з дітьми, а також стосовно інших учасників освітнього процесу.

3. Інклюзивне освітнє середовище та громадський простір.

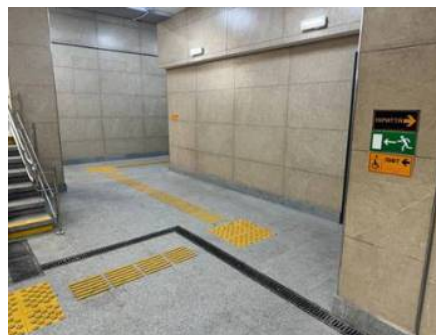
У 2009 р. Україна ратифікувала Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї. Цим міжнародним актом передбачено, що держави, які її підписали, повинні забезпечувати умови для повноцінного життя осіб з інвалідністю, зокрема забезпечувати доступність житлових будинків, доріг, транспорту, шкіл, медичних установ, інших об'єктів (передусім для осіб з ураженням опорно-рухового апарату, що мають проблеми з пересуванням), інформації, комунікацій для осіб, які мають проблеми із зором чи слухом тощо.

Серед тих, хто має право на здобуття освіти, також є ті, хто має особливі освітні потреби, — особи, які потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту. Це діти з інвалідністю, діти, позбавлені батьківської опіки. Законодавством України передбачено створення належних умов для здобуття ними освіти, забезпечення повної реалізації всіх прав здобувачів освіти з урахуванням їхніх особливих потреб.

Особливу увагу приділяють створенню інклюзивного освітнього середовища — сукупності умов, способів і засобів для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб і можливостей, зокрема дітей з інвалідністю. Нині в Україні створюють інклюзивні класи, у яких разом з усіма навчаються діти з інвалідністю. На початок 2023 р. в Україні працює понад 25 тис. інклюзивних класів. За 5 років кількість таких класів та учнів / учениць у них збільшилася в 10 разів. Крім облаштування безбар'єрного простору, передбачено впровадження в інклюзивних класах посад асистентів учителів, видання спеціальних підручників зі збільшеним шрифтом чи навіть надрукованих спеціальним шрифтом для осіб, що не бачать, — шрифтом Брайля тощо. Але головне — це підтримка та розуміння учнів / учениць, які навчаються разом із дітьми з інвалідністю.

Пандус для забезпечення доступності для осіб з інвалідністю

Тактильні позначки в київському метро для осіб, що мають проблеми із зором

- За QR-кодом чи посиланням ознайомтеся з поданою інформацією.

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

4. Волонтерство.

- Чи чули ви слова *волонтер*, *волонтерство*? Що вони означають?

Слово *волонтер* походить від французького *volontaire* — *доброволець*, яке запозичене з латинського *voluntarius* (*voluntas*) — *вільне волевиявлення*, *vol* — *бажання, намір*.

Першими волонтерами іноді називають самаритян, які надавали допомогу всім, хто її потребував. Офіційним роком виникнення волонтерського руху у світі вважають 1859 р., пов'язаний зі створенням Міжнародного Червоного Хреста.

Першою волонтерською організацією на території України була благодійна організація допомоги сиротам та інвалідам, що виникла в 1870 р. в м. Сумах.

В Україні волонтерство отримало правове визнання у 2011 р., коли було прийнято Закон України «Про волонтерську діяльність».

- За QR-кодом чи посиланням ознайомтеся з поданою інформацією.

Закон України «Про волонтерську діяльність»

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

Волонтерська діяльність — це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги.

Вона може проводитися в багатьох напрямках — підтримання мало-забезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, самотніми, людьми похилого віку; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок війни, надзвичайної ситуації; допомога тваринам; охорона навколишнього природного середовища, збереження культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання.

Під час війни основні зусилля волонтерів спрямовані на надання допомоги Збройним силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, здійснення заходів щодо забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії.

Відзнака Президента України «Золоте серце» за вагомий внесок у надання волонтерської допомоги та розвиток волонтерського руху

Основну роль у волонтерській діяльності відіграють **волонтери / волонтерки** — фізичні особи, які добровільно здійснюють соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Ними можуть бути дієздатні громадяни / громадянки України й іноземці, які на законних підставах перебувають у нашій державі, а також неповнолітні, але для цього вони повинні отримати згоду своїх батьків або осіб, що їх заміняють.

Нині волонтерство набуло поширення в Україні і в усьому світі. Генеральна Асамблея ООН у 1985 р. прийняла спеціальну резолюцію, якою запропонувала відзначати 5 грудня як Міжнародний день волонтерів.

Для відзначення громадян України й іноземців за вагомий внесок у надання волонтерської допомоги та розвиток волонтерського руху 5 грудня 2022 р. було засновано відзнаку Президента України «Золоте серце».

Одним із прав людини є право на освіту, водночас кожний громадянин України зобов'язаний здобути повну загальну середню освіту. Освіта України має кілька складників — дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійну, вищу, фахову передвищу тощо.

Для забезпечення права на освіту для дітей з особливими потребами створено інклюзивне освітнє середовище, що враховує потреби цих дітей.

Широкого поширення в Україні набула волонтерська діяльність, яку проводять у багатьох напрямках. До неї можуть долучатися і неповнолітні, кожний із вас.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття: «система освіти», «соціальний захист», «волонтерство, волонтер».
2. Які складники освіти України ви знаєте?
3. Назвіть права й обов'язки здобувачів освіти. Визначте, якими із цих прав ви користуєтеся, з якими з обов'язків вам доводилося стикатися.
- 4*. Запропонуйте, які заходи для забезпечення прав людей з інвалідністю треба здійснити у вашому місті, селі, територіальній громаді, у вашому закладі освіти.
- 5*. Дізнайтеся, які навчальні заклади існують у вашому населеному пункті, районі, області. Визначте, до яких складників освіти вони належать.
- 6*. У повідомленнях засобів масової інформації та мережі «Інтернет» знайдіть повідомлення про діяльність волонтерів.
- 7*. Висловіть свою думку щодо можливої вашої участі у волонтерській діяльності.

§ 15. Адміністративні та кримінальні правопорушення

1. Адміністративні та кримінальні правопорушення.

- Розгляньте ілюстрації. Що в них є спільного?

На жаль, часом люди порушують закон. Серед цих порушень — *адміністративні та кримінальні правопорушення*.

Адміністративні правопорушення надзвичайно різноманітні, вони можуть стосуватися будь-якої сфери людського існування — Правил дорожнього руху чи Правил пожежної безпеки, громадського порядку та санітарних правил тощо. Саме про адміністративне правопорушення ідеться, коли людина вчасно не отримує паспорт громадянина України. Адміністративними правопорушниками є також порушники Правил дорожнього руху, зокрема пішоходи, які переходять вулицю в невстановленому місці або на червоне світло світлофора; особи, які розпалюють багаття з порушенням установлених протипожежних правил; пасажери / пасажирки, які не купують квиток для проїзду в транспорті; перехожі, котрі в громадському місці вживають алкогольні напої чи курять.

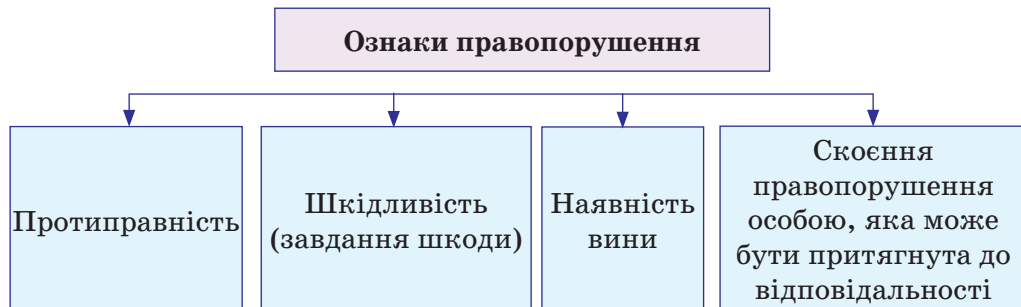
Основним правовим актом, яким встановлено відповідальність за адміністративні правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Кримінальні правопорушення в багатьох випадках подібні до адміністративних, однак їх відрізняє передусім ступінь суспільної небезпеки, рівень шкоди, яку вони завдають.

Водій перевищує швидкість, і його зупиняє поліція, бо він порушив Правила дорожнього руху. Це — адміністративне правопорушення. Якщо внаслідок перевищення швидкості станеться аварія, у якій люди отримують поранення чи загинуть, — це вже буде кримінальне правопорушення. Нечензурні висловлювання на вулиці — дрібне хуліганство — адміністративне правопорушення, а якщо хулігани влаштують бійку, чинитимуть опір правоохоронцям чи звичайним людям, які спробують зупинити бешкетників, їхні дії розцінюватимуть як кримінальне правопорушення. Навіть крадіжка, залежно від завданої шкоди, може бути як адміністративним, так і кримінальним правопорушенням. Отже, суттєво відрізнятиметься рівень відповідальності.

У всіх наведених ситуаціях люди порушили закон, і їхніми діями завдано значну шкоду. У скоєному є вина тих, хто скоїв порушення. Усе це — відомі вам ознаки правопорушення (*схема 22*). Однак якщо завдана шкода набагато більша й суспільна небезпека набагато вища, то йтиметься про кримінальне правопорушення.

Схема 22

Докладніше про ознаки адміністративного та кримінального правопорушення ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

У м. Айдахо-Фоллс (США) кожний, хто досягнув 88 років, автоматично втрачає право їздити на мотоциклі.

Алабамська влада вирішила питання водіння автомобіля ще більш радикально: вона оголосила незаконним водіння автомобіля із ... зав'язаними очима.

У Каліфорнії (США) вам доведеться нести відповідальність, якщо буде зафіксовано швидкість вашого велосипеда більша, ніж 65 миль на годину (104 км/год). Також там заборонено переходити дорогу на руках.

У Неваді (США) заборонено їхати по автостраді на верблюді.

У Ванкувері (штат Вашингтон, США) усі транспортні засоби повинні мати ... якір для термінового гальмування.

2. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

- *Пригадайте, які правопорушення належать до адміністративних. Наведіть приклади таких правопорушень.*

Зважаючи на велику кількість і різноманіття адміністративних правопорушень, українське законодавство надає право розглядати справи щодо них великому колу посадових осіб та органів.

- *Ознайомтеся з витягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, які органи й посадові особи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Чи мали ви справу з тим, що рішення щодо відповідальності за адміністративні правопорушення приймають інші органи?*

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 213. Органи (посадові особи) уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

- 1) адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;
- 2) виконавчими комітетами (а в населених пунктах, де не створено виконавчих комітетів, — виконавчими органами, що виконують їх повноваження) сільських, селищних, міських рад та їх посадовими особами, уповноваженими на те цим Кодексом;
- 4) районними, районними в місті, міськими чи районними судами (суддями), а у випадках, передбачених цим Кодексом, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, вищими спеціалізованими судами, Верховним Судом;
- 5) органами Національної поліції, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

Напевно, ви помітили, що в Кодексі зазначено: інші органи (посадові особи). Розглядати справи про адміністративні правопорушення мають право податківці, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи рибної та лісової охорони тощо. Кожний із цих органів уповноважений розглядати справи в тій сфері, яку він контролює: контролери в транспорті за безкоштовний проїзд, податківці — за порушення податкового законодавства, органи рибної та лісової охорони — справи щодо браконьєрів.

У разі скоєння адміністративного правопорушення складають відповідний протокол. Той / та, кого звинувачують у скоєнні адміністративного правопорушення, має право ознайомитися з протоколом, внести свої зауваження чи пояснення, а при розгляді справи та винесенні рішення про стягнення користуватися послугами адвоката.

Скоєно адміністративне правопорушення. Уповноважений орган розглянув справу. Час приймати рішення.

- *Запропонуйте, які стягнення, на вашу думку, доцільно застосовувати до осіб, які скоїли адміністративні правопорушення.*

Якщо особа визнана винною у скоєнні адміністративного правопорушення, до неї застосовують адміністративне стягнення.

Про адміністративні правопорушення ви можете дізнатися з додаткового матеріалу, розміщеного в електронному додатку.

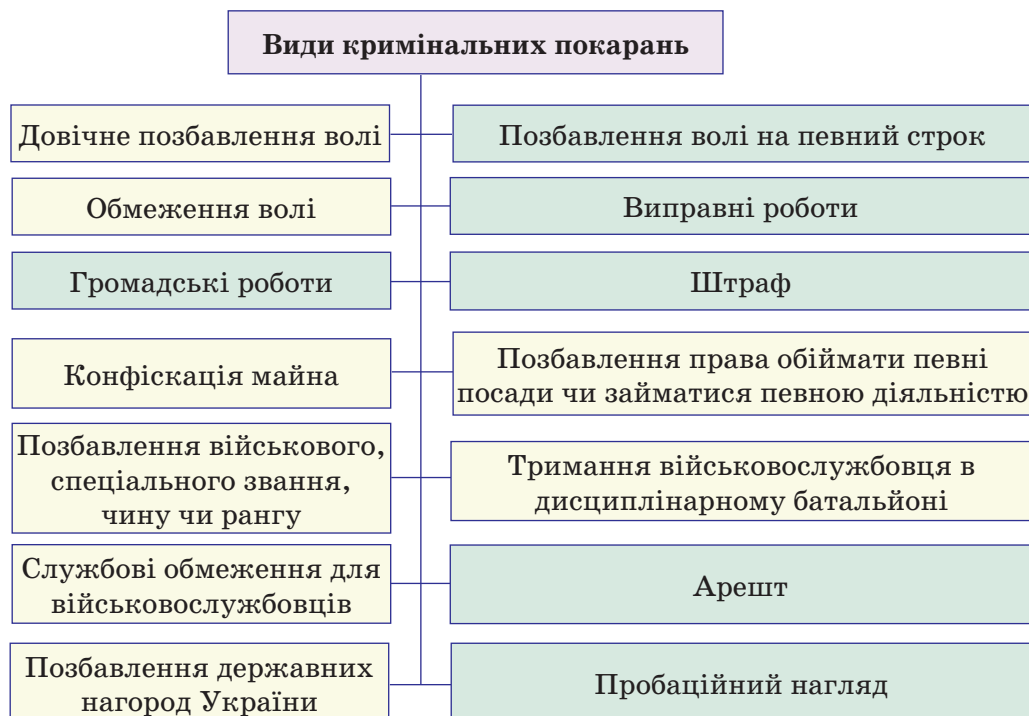
Притягнути до адміністративної відповідальності можуть неповнолітніх, які досягли 16-річного віку.

При цьому до неповнолітніх можуть бути застосовані всі передбачені кодексом стягнення, крім адміністративного арешту. Також до неповнолітніх можливе застосування заходів впливу: зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; попередження; догана або сувора догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, окремим громадянам на їхнє прохання.

3. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності (*див. схему 23*). При цьому рішення про винуватість особи та призначення їй кримінального покарання, на відміну від адміністративних стягнень, приймає тільки суд. Жодний інший державний орган не вповноважений розглядати питання про кримінальну відповідальність.

Схема 23

В Ірані встановлено плату «за пролиту кров» — 20 тис. доларів. За давніми традиціями вбивця може уникнути покарання, сплативши так звану «дію» — певну суму родині вбитого. Кримінальний кодекс Ірану визначає розмір компенсації: «100 верблюдів, 200 корів, 1000 овець, 200 шовкових суконь, 1000 золотих або срібних монет». Для полегшення процедури розрахунку влада й установила грошовий еквівалент.

В історії держави Ізраїль було винесено лише один смертний вирок — військовому злочинцю А. Ейхману, якого визнали винним у масових убивствах під час Другої світової війни. У зв'язку з тим, що законодавство країни не дозволяло виконати вирок на її території, його було страчено на кораблі, що знаходився поза територіальними водами Ізраїлю.

На жаль, серед тих, хто скоює кримінальні правопорушення, трапляються і неповнолітні особи. Зокрема, за даними офісу Генеральної прокуратури, протягом 2024 р. в Україні було виявлено 2014 неповнолітніх, які скоїли кримінальні правопорушення.

- *Обговоріть і висловте припущення, чому неповнолітні особи вчиняють кримінальні правопорушення.*

Відповідальність за скоєння кримінальних правопорушень настає із 16-ти років, а за деякі найтяжчі кримінальні правопорушення — із 14-ти років.

- *Ознайомтеся зі змістом статті 22 Кримінального кодексу України та висловте припущення, чому саме за ці кримінальні правопорушення відповідальність настає із 14-ти років.*

З Кримінального кодексу України

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, жорстоке поводження з тваринами, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство.

Неповнолітню особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, також притягають до відповідальності. Передбачивши відповідальність для неповнолітніх осіб, держава визначила певні особливості притягнення їх до відповідальності.

Першою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб є те, що до них застосовують не всі види кримінальних покарань.

На *схемі 23 (с. 122)* виділено блакитним кольором покарання, які можуть бути застосовані до неповнолітніх правопорушників / правопорушниць. При цьому строки можливих покарань для них зменшено. Так, максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх осіб становить 10 років (крім покарання за навмисне вбивство, коли строк позбавлення волі може становити до 15 років). Максимальна тривалість громадських робіт — 120 годин, при цьому в день неповнолітня особа може працювати не більше 2 годин. Арешт може тривати від 15 до 45 діб, виправні роботи — від 2 місяців до 1 року. Арешт, громадські та виправні роботи можуть бути застосовані щодо неповнолітніх осіб, які досягли 16-річного віку.

Як ви вже знаєте, відповідальність, залежно від вчиненого кримінального правопорушення, настає із 14-ти або 16-ти років. Дехто з вас може зробити висновок, що до 14-ти, а то й до 16-ти років можна робити будь-що, немає підстав для хвилювання — усе одно покарання не буде. Проте такий висновок безпідставний. Якщо кримінальне правопорушення вчинила дитина, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, вона все одно підлягає певній відповідальності. Справу про кримінальне правопорушення розглядає суд, за рішенням якого **винну особу, яка не досягла відповідно 14-ти або 16-ти років, може бути піддано примусовим заходам виховного характеру, зокрема направлено до спеціальної навчально-виховної установи на строк до 3-х років**. До такого закладу її направляють, незважаючи на незгоду батьків і самої дитини. Такі примусові заходи вживають щодо дитини у віці від 11-ти років.

Якщо суд, урахувуючи обставини справи, особу правопорушника / правопорушниць, тяжкість скоєного, вважатиме можливим, він має право застосувати умовне засудження або відтермінування виконання вироку. У цьому випадку призначене покарання відкладають на певний, визначений судом строк, протягом якого засуджена особа перебуває під наглядом органів внутрішніх справ. Якщо вона виправдовує довіру, не порушує громадський порядок і закон, суд звільняє її від відбування покарання. В іншому випадку суд направляє таку особу для відбування призначеного покарання, тобто скасовує відтермінування.

У житті, на жаль, досить часто скоюють *адміністративні*, а іноді й *кримінальні правопорушення*. Адміністративне правопорушення відрізняється від кримінального меншим ступенем суспільної небезпеки. Кримінальні правопорушення є найнебезпечнішими. Кримінальні й адміністративні правопорушення можуть бути *умисними або скоєними з необережності*.

На особу, яка вчинила адміністративне правопорушення, накладають адміністративне стягнення або кримінальне покарання. До неповнолітніх осіб також можуть застосовувати спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності. Прийняти рішення про притягнення до кримінальної відповідальності може тільки суд. Кримінальним кодексом України передбачено різні види кримінальних покарань — від штрафу до довічного позбавлення волі. Кримінальна відповідальність за низку найтяжчих злочинів настає із 14-ти років, а за інші — із 16-ти років.

Запам'ятайте: адміністративне правопорушення, кримінальне правопорушення, вина, адміністративне стягнення, покарання.

Запитання та завдання

1. Які ознаки адміністративного та кримінального правопорушення ви знаєте?
2. Які існують форми вини в адміністративних і кримінальних правопорушеннях?
3. Наведіть приклади кримінальних та адміністративних правопорушень, відомі вам із кінофільмів, книжок і повідомлень засобів масової інформації.
- 4*: Висловте свою думку, чим небезпечні адміністративні й кримінальні правопорушення.
- 5*: Чи доводилося вам бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність нести (чи понесли), на вашу думку, правопорушники / правопорушниці?
6. Висловте свою думку, які правопорушення — умисні чи з необережності — становлять більшу небезпеку для суспільства.
- 7*: Порівняйте кримінальне й адміністративне правопорушення.
8. З якого віку настає відповідальність за адміністративні та кримінальні правопорушення?
9. Які органи мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення?
- 10*: Користуючись додатковим матеріалом в електронному додатку, визначте, які види адміністративних стягнень ви знаєте.
11. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб?
12. Які види кримінальних покарань вам відомі?
13. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб?
14. У якому віці настає кримінальна відповідальність?
- 15*: Висловте свою точку зору щодо доцільності застосування різних видів покарань, а також скасування деяких із них або запровадження нових видів покарань.
- 16*: Доведіть, що норми Кримінального кодексу України передбачають гуманні підходи до покарання неповнолітніх осіб.
- 17*: Які причини, на вашу думку, найбільше впливають на збільшення (або зменшення) кількості правопорушень?
- 18*: Запропонуйте шляхи, які сприяли б зменшенню злочинності серед неповнолітніх осіб.
19. З якого віку настає відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень? Висловте припущення, чому за окремі кримінальні правопорушення зменшено вік притягнення до кримінальної відповідальності.

- 20*** Чи є у вас пропозиції щодо підвищення або, навпаки, зменшення віку притягнення до відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень?
- 21*** Пригадайте та висловіте припущення, які правопорушення скоїли персонажі відомої української казки про Колобка.
- 22.** Порівняйте заходи впливу, що застосовують щодо неповнолітніх осіб, й адміністративні стягнення, які застосовують щодо дорослих правопорушників / правопорушниць.
- За QR-кодами чи посиланнями ознайомтеся з поданою інформацією.

Кримінальний
кодекс України

Кодекс України про
адміністративні
правопорушення

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/2341-14#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text)

[https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/80731-10#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text)

Практичне заняття 7

Адміністративна та кримінальна відповідальність неповнолітніх *(Інформацію щодо використання поданого матеріалу вам надасть учитель / учителька.)*

- Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте наявність правопорушення, хто його вчинив і буде притягнутий до відповідальності, користуючись витягом із Кримінального кодексу України (с. 127–128).
1. 17-річний одинадцятикласник П. вирішив викрасти автомобіль. Обравши автомобіль для викрадення, він з'ясував розпорядок дня його власника. Його однокласник Т., який працював на заводі слюсарем, на прохання П. зробив спеціальну відмичку. П., не маючи достатнього досвіду водія, умовив свого приятеля (водія таксі) відігнати машину на дачу своїх батьків. Операція пройшла успішно, але невдовзі поліція затримала всю групу.
 2. Група хлопців — 16-річні Андрій, Євген, Дмитро, 14-річний Віктор і 12-річні Руслан і Павло, перебуваючи у стані наркотичного сп'яніння та скориставшись відсутністю охоронця, який захворів, розбили камінням вікна школи, пошкодили вітрини кількох кіосків, а потім розкидали товари. Коли двоє перехожих спробували їх зупинити, старші хлопці накинулися на них, намагаючись збити з ніг. Лише поліцейський наряд зупинив їхні дії.
 3. На сімейне свято до громадянина К. завітали кілька друзів із сім'ями. Невдовзі діти господаря та гостей зайшли в одну з кімнат, де син господаря демонстрував їм колекцію старовинної вогнепальної зброї батька. Гості розглядали колекцію, дехто навіть пробував натискати на спускові гачки. Раптом з однієї з рушниць, що здавалася небоєздатною, яку тримав у руках 13-річний хлопець, пролунав постріл. Куля влучила в 9-річну доньку одного з гостей, яка стояла поруч. Вона отримала тяжке поранення, але завдяки вчасній допомозі залишилася живою.
 4. У магазині «Дитячий світ» несподівано спрацювала сигналізація. Отримавши сигнал, на місце пригоди прибув наряд поліції. Винуватцями тривоги виявилися два п'ятикласники, які перед закриттям магазину сховалися. Потім вони набрали іграшок і спробували зникнути, але спрацювала сигналізація.

5. Двоє пасажирів без квитків — 14-ти та 16-ти років — відмовилися сплатити штраф контролеру. Коли їм запропонували залишити салон тролейбуса, пасажири зробили це, але виштовхали й контролера на вулицю. Потім порушники накинулися на контролера та почали його бити. Поліцейський затримав порушників, які виявилися нетверезими.

З Кримінального кодексу України

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість і кримінальну протиправну недбалість.

2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Стаття 26. Поняття співучасті

Співучастю в кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Стаття 27. Види співучасників

1. Співучасниками кримінального правопорушення, разом із виконавцем, є організатор, підбурювач і пособник.

2. Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка в співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене цим Кодексом.

3. Організатором є особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка створила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

4. Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або в інший спосіб умовила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення.

5. Пособником є особа, яка порадами, указівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально

протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або в інший спосіб сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

6. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально протиправним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. (...)

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Пригадайте, що означають поняття «власність», «споживач», «шлюб».
2. Порівняйте кримінальне й адміністративне правопорушення.
3. У яких випадках неповнолітня особа може отримати повну цивільну дієздатність?
4. Як ви можете захистити свої цивільні права?
5. Які права має споживач / споживачка?
6. Які права й обов'язки мають батьки і діти?
7. Які пільги надають неповнолітнім особам, які працюють?
8. Які особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб?

Тестові завдання

1. Визначте, яка особа на території України має неповну цивільну дієздатність.
А 12-річний школяр
Б 17-річна дівчина, яка виховує доньку
В 16-річний студент коледжу зв'язку
Г громадянин, який, відповідно до рішення суду, унаслідок психічної хвороби не може розуміти значення власних дій і контролювати їх
Д 43-річний громадянин Польщі Ч., який постійно проживає у Львові та працює в місцевій газеті
2. Визначте, з якого моменту особа має повну цивільну дієздатність.
А з моменту народження
Б з моменту здобуття повної середньої освіти
В з моменту одруження неповнолітньої особи
Г з моменту вступу до вищого навчального закладу
Д із 16-ти років
3. Визначте шлюбний вік, установлений законодавством України.
А чоловіки — 18 років, жінки — 17 років
Б чоловіки — 17 років, жінки — 18 років
В чоловіки — 16 років, жінки — 17 років
Г чоловіки — 17 років, жінки — 16 років
Д чоловіки та жінки — 18 років
4. Визначте, у якому із зазначених випадків можлива реєстрація шлюбу.
А якщо один / одна з тих, хто бере шлюб, визнаний / визнана судом недієздатним / недієздатною
Б якщо один / одна з тих, хто бере шлюб, перебуває у шлюбі

- В** якщо ті, хто беруть шлюб, є двоюрідними братом і сестрою
Г якщо ті, хто беруть шлюб, мають інвалідність
5. Укажіть, яка тривалість робочого тижня встановлена для неповнолітніх осіб у віці від 16-ти до 18-ти років, які працюють під час канікул.
А 12 годин
Б 24 години
В 36 годин
Г 40 годин
Д 42 години
6. Визначте, який із зазначених документів обов'язково має бути поданий 15-річним випускником 9-го класу, який уперше влаштовується на роботу кур'єром.
А трудова книжка
Б свідоцтво про закінчення 9-го класу
В паспорт
Г характеристика зі школи
Д довідка про знання державної мови
7. Визначте, яку мінімальну тривалість відпустки встановлено для неповнолітніх осіб.
А 20 календарних днів
Б 24 календарних дні
В 30 календарних днів
Г 31 календарний день
Д 48 календарних днів
8. Визначте, у якому випадку вчинено кримінальне правопорушення.
А 19-річний слюсар запізнився на роботу без поважних причин, унаслідок чого підприємству завдано великих збитків
Б 17-річний водій мопеда перевищив швидкість, унаслідок чого сталася дорожньо-транспортна пригода й загинула людина
В 16-річна дівчина перейшла дорогу на червоне світло світлофора
Г 13-річний хлопець свідомо пошкодив дорогу машину сусіда
9. Визначте, яке покарання є кримінальним.
А арешт
Б попередження
В догана
Г позбавлення водійських прав
10. Визначте, у якому із зазначених випадків угоди укладено з порушенням вимог закону.
А 11-річний хлопець купив у магазині хліб
Б 15-річна дівчина за згодою батьків подарувала подрузі годинник
В 16-річний хлопець обміняв подарований йому фотоапарат на планшет, не повідомивши про це батьків
Г 17-річна дівчина за власним рішенням подарувала своєму чоловікові коштовну обручку, отриману в спадщину від діда
Д 17-річний хлопець на зароблені гроші придбав ноутбук

- 11.** Оберіть, яке формулювання найточніше визначає порядок, у якому неповнолітня особа у віці із 14-ти до 18-ти років відповідає за завдану нею шкоду.
- А** відшкодовує шкоду самостійно
 - Б** відшкодовують батьки неповнолітньої особи
 - В** відшкодовує шкоду самостійно, а якщо коштів та майна немає, відповідають батьки чи особи, що їх замінюють
 - Г** відшкодовують неповнолітні та їхні батьки в порядку солідарної відповідальності
- 12.** Визначте, у якому із зазначених випадків шлюб укладено з порушенням вимог закону.
- А** 50-річний чоловік і 20-річна дівчина провели обряд вінчання в церкві та за-реєстрували шлюб у відділі РАЦСу
 - Б** з дозволу завідувачки відділу РАЦСу та батьків уклали шлюб 17-річна дівчина й 19-річний юнак, які чекають дитину
 - В** 19-річна дівчина та 20-річний юнак уклали в Палаці урочистих подій шлюб без згоди батьків
 - Г** уклали шлюб 20-річна дівчина й 26-річний юнак, який за вироком суду відбуває покарання — довічне позбавлення волі
 - Д** 19-річний хлопець із дозволу батьків уклав шлюб із 26-річною дівчиною, яка була раніше одружена
- 13.** Визначте, за яке із зазначених кримінальних правопорушень відповідальність передбачена із 16-ти років.
- А** крадіжку
 - Б** убивство
 - В** завдання тяжких тілесних ушкоджень
 - Г** хуліганство
 - Д** відмову свідка від давання свідчень

Словник юридичних термінів

А

Адміністративне правопорушення — протиправна, винна дія чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність.

Аліменти — кошти, які зобов'язані сплачувати члени сім'ї на утримання своїх непрацездатних родичів (дітей, батьків тощо).

Апатрид — особа, яка не належить до громадянства жодної держави.

Б

Біпатрид — особа, яка належить до громадянства більше ніж однієї держави.

В

Влада — можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її в разі потреби суспільству, іншим людям.

Влада державна — це різновид влади, що реалізується державою та її органами, здатність держави підпорядковувати поведінку й діяльність людей та об'єднань, що перебувають на її території.

Г

Галузь права — сукупність норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин за допомогою визначеного методу правового регулювання.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою і певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Д

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Дитина — фізична особа, яка не досягла 18-ти років.

Дієздатність — можливість особи своїми діями набувати юридичних прав та обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність.

З

Закон — документ, нормативний акт, що має вищу юридичну силу, який приймає законодавчий орган держави в особливому порядку.

К

Конституція — це Основний Закон держави, який приймають в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, установлює основи життя суспільства й державного устрою.

Кримінальне правопорушення — передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом кримінального правопорушення.

М

Мораль — це сукупність правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на критеріях добра і зла, порядності й непорядності, справедливості та несправедливості, у яких ураховано думку більшості членів суспільства, які підтримуються та забезпечуються громадським осудом.

Монархія — це форма держави, коли вся влада в державі належить одній особі та, як правило, отримується у спадок.

Н

Нормативно-правовий акт — офіційний документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який установлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.

О

Об'єкт правопорушення — те, проти чого скоюється правопорушення.

П

Права людини — це можливості людини існувати й розвиватися як особистість, задовольняти свої потреби, здебільшого закріплені законодавством.

Правовідносини — суспільні відносини, які регулюють норми права.

Правоздатність — можливість особи мати юридичні права й обов'язки.

Право суб'єктивне — можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом.

Право об'єктивне — система загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

Правопорушення — це винна дія або бездіяльність особи, яка порушує встановлені норми права, завдає шкоди й тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушник — особа, яка вчинила правопорушення у віці, коли вона може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Прецедент правовий — рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане

загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому, одне з джерел права.

Р

Республіка — форма правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.

Референдум — прийняття рішень із найважливіших питань життя держави або окремої території шляхом голосування громадян.

С

Служба безпеки України (СБУ) — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Соціальні норми — правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в суспільстві, встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо.

Суб'єкт правопорушення — особа, яка сама або разом зі спілниками вчинила правопорушення.

Суб'єктивна сторона правопорушення — ставлення правопорушника до скоєного ним правопорушення.

Суверенітет — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя і зовнішніх відносин, здійснювати владу та правосуддя на своїй території.

Т

Трудовий договір — угода між власником підприємства або уповноваженою ним особою та працівником, за якою визначено трудові обов'язки працівника, а власник чи уповноважена ним особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату.

Ф

Функції держави — основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена.

Ш

Шлюб — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Ю

Юридична відповідальність — це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення, що визначається в установленому законом порядку.

Юридична особа — організація, створена та зареєстрована в установленому законом порядку.

Юридичні факти — життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини.

ЗМІСТ

Вступ	3
-----------------	---

Розділ 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

§ 1. Загальна характеристика держави	7
§ 2. Поняття та види соціальних норм	12
<i>Практичне заняття 1. Соціальні норми в житті людей</i>	<i>22</i>
§ 3. Правовідносини	23
§ 4. Правопорушення	29
<i>Практичне заняття 2. Юридична відповідальність неповнолітніх</i>	<i>35</i>
Перевірте себе	36
<i>Тестові завдання</i>	<i>36</i>

Розділ 2

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ — ОСНОВНА МЕТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

§ 5. Поняття та класифікація прав людини.	39
§ 6. Конституційні права й обов'язки людини та громадянина в Україні	44
<i>Практичне заняття 3. Конституційні права й обов'язки громадян України</i>	<i>51</i>
§ 7. Захист прав і свобод людини в Україні	52
<i>Практичне заняття 4. Звернення громадян / громадян</i>	<i>55</i>
Перевірте себе	56
<i>Тестові завдання</i>	<i>56</i>

Розділ 3

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

§ 8. Вибори — основа демократії	58
§ 9. Органи державної влади в Україні	64
§ 10. Громадянство України	74
Перевірте себе	82
<i>Тестові завдання</i>	<i>83</i>

Розділ 4

ПРАВО У ВАШОМУ ЖИТТІ

§ 11. Неповнолітні особи в цивільних правовідносинах	85
<i>Практичне заняття 5. Захист прав споживачів / споживачок . .</i>	<i>92</i>
§ 12. Шлюб і сім'я.....	95
§ 13. Праця неповнолітніх осіб	104
<i>Практичне заняття 6. Праця неповнолітніх осіб.</i>	<i>111</i>
§ 14. Право на освіту. Волонтерство	112
§ 15. Адміністративні та кримінальні правопорушення.....	119
<i>Практичне заняття 7. Адміністративна та кримінальна</i> <i>відповідальність неповнолітніх</i>	<i>126</i>
Перевірте себе	128
<i>Тестові завдання</i>	<i>128</i>
Словник юридичних термінів	131

Навчальне видання

НАРОВЛЯНСЬКИЙ Олександр Данилович

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей.

У підручнику з навчальною метою використано ілюстративні матеріали,
що перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Редакторка *Н. Забаштанська*
Художня редакторка *О. Андрущенко*
Технічна редакторка *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *Г. Нурко, С. Овсяннікової*
Коректорка *І. Барвінок*
Над технічним оформленням
електронного додатка (е-додаток) працювала *З. Левицька*.

Формат 70×100/16. Ум. др. арк. 11,05. Обл.-вид. арк. 8,32.
Наклад прим. Зам. №

Видавництво «Грамота». 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua. www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів
видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Державні та професійні свята України

22 січня	День Соборності України
25 березня	День Служби безпеки України
26 березня	День Національної гвардії України
30 квітня	День прикордонника України
23 червня	День державної служби
28 червня	День Конституції України
1 липня	День слідчого
2 липня	День податківця України
4 липня	День судового експерта
4 липня	День Національної поліції України
15 липня	День Української Державності
23 серпня	День Державного Прапора України
24 серпня	День Незалежності України
2 вересня	День нотаріату
8 жовтня	День юриста
1 жовтня	День захисників і захисниць України
1 грудня	День працівників прокуратури
7 грудня	День місцевого самоврядування
15 грудня	День працівників суду
17 грудня	День працівників державної виконавчої служби
19 грудня	День адвокатури

Міжнародні свята

26 січня	Міжнародний день митних служб
21 лютого	Міжнародний день рідної мови
22 лютого	Міжнародний день підтримки жертв злочинів
15 березня	Всесвітній день захисту прав споживача
23 квітня	Всесвітній день книги та авторського права
26 квітня	Міжнародний день інтелектуальної власності
1 червня	Міжнародний день захисту дітей
26 червня	Міжнародний день на підтримку жертв катувань
24 жовтня	Міжнародний день Організації Об'єднаних Націй
10 грудня	Міжнародний день прав людини

